

МАЪРУФЖОН ЁЎЛДОШЕВ

**Бадий матн ва унинг
лингвоэтик таҳлили асослари**

ТОШКЕНТ-2007

АННОТАЦИЯ

Мазкур ўқув қўлланмада матн ва унинг типлари, бадий матн ва унинг қисмларини боғловчи воситалар, бадий нутқ услуби ва унинг кўринишлари, бадий матннинг фонетик-фонологик, лексик-грамматик хусусиятлари ҳамда бадий матнни тадқиқ этиш тамойиллари ҳақида сўз юритилади. Бадий асарлардан олинган мисоллар асосида талабаларга бадий асарни лингвопоэтик жиҳатдан қандай таҳлил қилиш кераклигини ўргатади.

Ушбу ўқув қўлланма олий ўқув юртларининг филология факультети талабаларига мўлжалланган.

Такризчилар:	<p>Ҳ.Шамсиддинов</p> <p>М.Ҳакимова</p>	<p>филология фанлари доктори Ўзбекистон Миллий университети профессори</p> <p>филология фанлари номзоди Низомий номидаги ТДПУ Ўзбек тилшунослиги кафедраси ўқитувчиси</p>
--------------	--	---

Ушбу ўқув қўлланма Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Илмий кенгашида кўриб чиқилган ва нашрга тавсия қилинган.

1. Бадий асар тилини ўрганиш муаммолари

Адабиётнинг сўз санъати эканлиги ҳақидаги ҳақиқат жуда қадим замонлардан бери такрорланиб келинади. Демакки, адабиётнинг бош унсури сўз, умуман, тилдир. Адабий асарнинг санъат даражасига кўтарила олиши унинг лисоний таркиби ва асар муаллифининг бадий ифода баюогатига боғлиқ эканлиги шубҳасиз. Шундай экан, ҳар қандай адабий асарнинг моҳиятини холис баҳоламоқ учун, энг аввало, унинг лисоний таркибининг ўзига хослиги таҳлил этилмоғи лозим.

Аввало таъкидлаш керакки, бадий асар тилини ўрганишда кенг тарқалган икки асосий йўналишни кузатиш мумкин. Бу икки йўналишни Х. Дониёров ва С. Мирзаевлар «Сўз санъати» деб номланган китобларида қуйидагича таърифлаганлар: «Тилдаги ўсиш-ўзгаришларни ўрганишни ўз олдига вазифа қилиб қўядиган аспект – лингвистик аспект, ёзувчининг умумхалқ тилига бўлган муносабати, тил бойликларидан фойдаланиши, ёзувчи маҳорати, стили ҳақида хулоса чиқарувчи аспект – стилистик аспект».¹

Тилнинг муайян тарихий даврдаги ҳолати, айна ҳолатга хос бўлган хусусиятлар, лексик, фонетик ва грамматик ўзгачаликлар, тилнинг ҳозирги ҳолати билан умумий ва фарқли жиҳатларини илмий тадқиқ этиш мақсадида ўша даврга оид адабий-бадий асарларнинг тили ўрганилиши мумкин. Бунда бадий асарлар, ёзма ёдгорликлар тили айна мақсаддаги тадқиқот учун фақат материал бўлиб хизмат қилади. Тил тарихини тасвирлаш ва тадқиқ этишда бу йўл энг қадимги ва мустаҳкам лингвистик анъана сифатида яшаб келмоқда. Ўзбек тилшунослигида бу йўналишда жуда кўп тадқиқотлар яратилган. Ана шундай бир қатор ишлар орасида таниқли тилшунос олимлар А.Рустамов, Ғ.Абдурахмонов, Ғ.Абдуллаев, Х.Дониёров, Б.Бафоев, Ғ.Исҳоқов, Б.Турдиалиев, Т.Жумаев² ва бошқаларнинг кўплаб ишларини кўрсатиш мумкин.

¹ Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати.-Т:Ўзбекистон, 1962.

² Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари.-Т: Фан, 1984., Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. –Т., 1972., Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т: Фан, 1983., Исҳоқов Ғ. Гулҳанийнинг «Зарбулмасал» асари. –Т: Фан, 1976., Турдиалиев Б. Ҳамза ва ўзбек адабий тили. –Т: Фан, 1981., Жумаев Т. Умар Боқий асарларининг лисоний хусусиятлари. НДА., -Т., 1997.

Бадиий асар тилини «стилистик аспект»да ўрганишнинг асосий мақсади эса бундан фарқ қилади, албатта. Бу ўринда масала тилнинг турли вазифаларга эгаллигига бориб такалади. Ўз илмий ижодининг асосий қисмини бадиий асар тилини ўрганишга бағишлаган Ғ.О.Винокур тилшуносликда анча эскидан тилнинг коммуникатив ва экспрессив вазифалари фарклана бошлаганини таъкидлар экан, фикрининг далили сифатида олмон тилшуноси фон дер Ғабеленцнинг 1891 йилда нашр этилган китобидаги қуйидаги қарашини келтиради: «Тил фикрнинг бўлакларга бўлинган ҳолдаги ифодаси, фикр эса тушунчаларнинг боғланишидир. Лекин инсон тили фақат боғланаётган тушунчалар ва уларнинг мантикий муносабатларинигина эмас, балки сўзловчининг ўз фикрига муносабатини ҳам ифодалашни истайди; мен фақат ниманидир айтишнигина эмас, балки ўзимни ҳам ифодалашни хоҳлайман ва шу тарзда мантикий омилга уни ҳар жиҳатдан тўйинтирган ҳолда психологик омил кўшилади».³ Тилшуносликка оид замонавий адабиётларда тилнинг, асосан, тўрт-беш вазифаси қайд этилади. Масалан, В.А.Аврорин тилнинг коммуникатив (алоқа қуроли, воситаси), экспрессив (фикрларни ифодалаш), конструктив (фикрларни шакллантириш), аккумулятив (ижтимоий тажриба ва билимларни тўплаш, сақлаш) вазифаларини фарқлаш лозимлигини таъкидлайди.⁴

Бадиий асар тили тадқиқига бағишланган ишларда тилнинг айна «экспрессив вазифаси» атамаси билан бир қаторда «тилнинг поэтик вазифаси», «тилнинг бадиий вазифаси», «тилнинг эстетик вазифаси» каби атамалар ҳам қўлланади. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, «тилнинг эстетик вазифаси» атамаси филологик адабиётларда нисбатан кўп ишлатилади. Бундай бўлиши ҳам табиий, чунки эстетик вазифа тушунчаси экспрессивлик, бадиийлик, поэтиклик каби бир қатор тушунчаларни ҳам ўз ичига олган ҳолда уларни умумлаштира олади. Бошқача қилиб айтганда, мазкур тушунчаларга қараганда эстетик вазифа тушунчасининг қамрови анчайин кенг.

³ Винокур Г.О. О языке художественной литературы. –М., 1991., с-35.

⁴ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка.-Л.,1975,с-44

Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, дунё тилшунослиги тарихида айрим олимлар тилнинг эстетик вазифасини керагидан ортиқ абсолютлаштириб талқин этган ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Масалан, италян файласуфи ва сиёсат арбоби Бенедетто Кроче 1902 йилда нашр эттирган, 1920 йилда рус тилида босилиб чиққан «Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика» номли китобида тилшуносликни эстетика билан айнан тенглаштирган. Б. Кроче гоёларини давом эттирган немис филологи Карл Фосслер эса сўз ва гапнинг эстетик бўёги бетакрорлигига ва айти шу бўёқнинг тилда етакчи вазифани бажаришига ишонган. Албатта, тил вазифалари орасида эстетик вазифани асосий, етакчи вазифа деб қараш, яъни тилни тамомила эстетик моҳият сифатида талқин этиш тўғри эмас. Аммо бу олимларни ана шундай мутлақ фикрга олиб келган нарса тилдаги эстетик вазифа ҳам ўзини ҳар қадамда, айниқса, бадий матнда намоён этиб туриши билан боғлиқ эканлиги тайин.

Прага лингвистик тўғараги аъзолари томонидан тилни вазифаларига кўра фарқлаш концепцияси ишлаб чиқилган. «Прага лингвистик тўғараги тезислари»да биринчи марта тил вазифалари билан уларнинг реаллашиш шакллари ўртасидаги алоқа ҳақидаги қоидалар аниқ таърифлаб берилган. «Тезислар» муаллифлари мана бундай деб ёзганлар: «Тилни ўрганиш ҳар бир хусусий ҳолатда тилнинг вазифалари ва бу вазифаларнинг реаллашиш шакллариининг хилма-хиллигини қатъий тарзда ҳисобга олишни тақозо этади. Акс ҳолда ҳар қандай тилнинг, хоҳ синхрон, хоҳ диахрон бўлсин, тавсифи муқаррар равишда янглиш ва маълум даражада сохта бўлиб қолаверади». Бу фикр шу жойда яна қуйидагича давом эттирилган: «Нутқий фаолият ижтимоий роль бажарар экан, у гайрилисоний борлиқ билан алоқасига кўра фарқланади. Бунда нутқий фаолият ё алоқа-аралашув вазифасига эга бўлади, яъни ифодаланмишга йўналтирилган бўлади, ёки поэтик вазифага эга бўлади, яъни белгининг ўзига йўналтирилган бўлади».⁵

⁵ Пражский лингвистический кружок. – М., 1967., с-24.

Табиийки, тил ўзининг ҳар бир вазифасини ўзига ўзига хос шаклларда ифода этади, шунинг учун ҳам, «Тезислар» муаллифлари таъкидлаганларидек, тил тавсифида ана шу реаллашиш, ифодаланиш шакллари хисобга олиш шарт. Аммо тилнинг у ёки бу вазифаси бир-биридан мутлақо ажратилган, тамомила мустақил ҳолда реаллашади дейиш унчалик ҳам тўғри бўлмайди. Зотан, коммуникатив (алоқа-аралашув) вазифа тилнинг вазифалари орасида энг марказий, етакчи вазифа эканлигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Албатта, ҳар қандай бадиий асарда тилнинг коммуникатив вазифаси ҳам реаллашади, аммо эстетик вазифа биринчи планда туради, етакчилик қилади. Шунинг учун ҳам лингвистик адабиётларда бу ҳолатга мана бу тарзда алоҳида ургу берилади: «Бадиий матн ҳар қандай нобадиий матндан фарқли ўлароқ алоҳида вазифани – коммуникатив вазифа билан мураккаб ўзаро алоқадорликда намоён бўлувчи ва матннинг ўзига хос қурилишида ҳал қилувчи омил ҳисобланувчи эстетик вазифани бажаради».⁶ Бу ўринда шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, тилнинг бу ўзига хос эстетик вазифаси намоён бўладиган соҳа фақат бадиий асар матнидир, ундан бошқа бирон бир нутқ кўринишида тил ўзининг бу вазифасини реаллаштира олмайди деб қараш ҳам асосли эмас. Бу маънода тилшунос Д. Н. Шмелевнинг мана бу фикрлари диққатга сазовор: «Тилнинг бу вазифаси (эстетик вазифаси) фақат бадиий асардагина намоён бўлмайди. Бизнинг диққатимиз жумланинг шаклига, фикр қай тарзда ифодаланганлигига қаратилган ҳар онда биз айнан шу вазифанинг ҳаракати доирасига киримиз».⁷

Олимнинг алоҳида таъкидлашича, сўзловчи ўз нутқининг ташқи шаклига эътибор бера бошлаши, лисоний ифода имкониятларини баҳолашга ўтиши билан тилнинг эстетик вазифаси ўзининг бошлангич кўринишида намоён бўлади, яъни сўзловчи нимани ифодалашнигина эмас, балки айтиш шу

⁶ Гореликова М.И., Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста.-М: Русский язык, 1989, с-5.

⁷ Шмелов Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях.-М: Наука, 1977, с-35.

«нима»ни қандай ифодалашни ҳам муҳим деб ҳисоблашидан бошлабқ тилнинг бу вазифаси ишга тушади. Жонли сўзлашув, кундалик мулоқот жараёнидаги кўпдан-кўп ўткир ҳазиллар, латифанамо кулгилар, чуқур маъноли сўз ўйинлари, кимларгадир тақлид қилишлар ва ҳоказо ҳолатларда ҳам тил белгиси, унинг бадиий-ифода имкониятларига ўз-ўзидан диққат қилинадик, бунда тилнинг эстетик вазифаси яққол намоён бўлади.

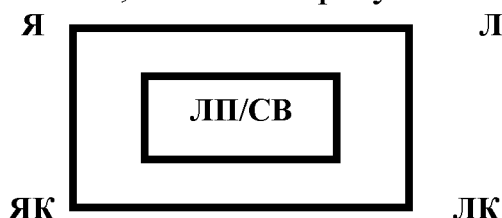
Бу муносабат билан Д. Н. Шмелев куйидагиларни ёзади: «Тилнинг эстетик вазифаси, албатта, сўзлашув нутқида ҳам доимий равишда намоён бўлади. Лекин барибир бу вазифани сўзлашув нутқида етакчи деб бўлмайди, бадиий матнларда эса тил ҳамиша айна шу алоҳида вазифаси билан иштирок этади (бу вазифа, албатта, тилга, унинг барча кўринишларига ҳамиша хос бўлган коммуникатив вазифасини чекламайди, балки уни ўзига хос бир шаклда трансформация қилади)».

Демак, тилнинг эстетик вазифаси бутун ўзига хослиги ва мураккаблиги билан, албатта, коммуникатив вазифани ҳам трансформация қилган, бадиий манфаатларига тўласича хизмат қилдирган ҳолда бевосита бадиий нутқда намоён бўлади. Умумхалқ тилидаги барча бирликлар бадиий тилда у ёки бу даражада эстетик қиммат касб этади.

Бадиий асар тилини ўрганишдаги иккинчи, яъни «стилистик» йўналиш тилнинг худди шу эстетик вазифасини тадқиқ этишга қаратилган. Айтиш лозимки, тилнинг эстетик вазифасининг асосий намоён бўлиш ўрни бадиий асар матни экан, бу вазифанинг ўзига хос хусусиятларини фақат тилшунослик ёки фақат адабиётшунослик доирасида ўрганиш қийин. Бунинг учун адабиёт назарияси, адабиёт тарихи, поэтика каби адабиётшунослик йўналишлари ва лингвистик стилистика, тил тарихи, лексикология, семасиология, этимология, грамматика каби тилшунослик йўналишлари бири-бири билан ҳамкорликда иш кўриши лозим. Тилнинг эстетик вазифаси масаласи бу икки йирик фан оралигидаги мураккаб муаммодир. Ҳатто асримиз бошида бир катор тилшунос ва адабиётшунослар бу муаммони илмий асосда ўрганадиган алоҳида фан тури шаклланиши лозимлиги ҳақидаги қарашни

илгари сурганлар. Масалан, Б. А. Ларин 20-йилларнинг бошларида мана бундай деб ёзган эди: «Эртадир - кечдир, менимча, жуда тез орада тил эстетикаси алоҳида фан сифатида тан олинади».⁸

Бадиий асар тилини тилнинг айнан эстетик вазифасининг намоён бўлиши тарзида ўрганувчи соҳани «лингвистик поэтика» - «лингвопоэтика» деб номлаш филология илмида анча тургунлашган ҳамда «лингвистик поэтика»нинг филологик илмлар тизимида алоҳида мустақил фан сифатидаги ўрнини аниқлаштиришга бағишланган кўплаб тадқиқотлар яратилган. Ана шу маънода бадиий асар тилини «стилистик аспект»да ўрганишни «бадиий асар тилини лингвопоэтик жиҳатдан ўрганиш» тарзида номлаш ва талқин этиш мақсадга мувофиқ. Шу ўринда лингвопоэтика бўйича жиддий изланишлар олиб борган В.П.Фригорьев тавсия қилган бир чизмани ҳавола қилишни лозим топдик. Бунда **Я** – тилшунослик (языкознание), **Л** – адабиётшунослик (литературоведение), **ЯК** – лисоний танқид (языковая критика), **ЛК** – адабий танқид (литературная критика), **ЛН** – лингвистик поэтика, **СВ** – шеършунослик (стихovedение).⁹

Чизмадан англашиладиган маъно шуки, лингвопоэтика ҳам адабиётшунослик ҳам тилшунослик фанлари эришган назарий ютуқлардан фойдаланган ҳолда бадиий матн устида тадқиқотлар олиб боради. Бизнингча, лингвопоэтик таҳлил кенг камровли жараён. Унда нафақат адабиётшунослик ва тилшуносликнинг, балки социология, психология, эстетика,

⁸ Ларин Б.А. Эстетика слова и языка писателя.-Л:Художественная литература, 1974, с-28.

⁹ Қаранг: Ёқуббекова М.Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. –Т: «Фан» 2005, 21-б.

фалсафа каби фанлар эришган илмий-назарий ютуқлардан фойдаланиш мумкин.

Ўзбек тилшунослигида бадиий асар тили лингвопоэтик нуқтаи назардан тадқиқ этилган ишлар жуда кўп. Масалан, бир қатор ишларда Алишер Навоийнинг насрий ва назмий асарларининг тили бадиий маҳорат жиҳатидан ўрганилган, улуг мутафаккирнинг бадиий услубига хос лисоний воситаларнинг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилинган. Академик Ш.Шоабдурахмоновнинг бир қатор ишларида ўзбек халқ дostonлари, шунингдек, адиблар бадиий асарларининг тили чуқур таҳлил этилган, лексик-семантик, грамматик бирликларнинг конкрет асардаги бадиий-эстетик қиммати очиб берилган. Бадиий тил масаласини айна лингвопоэтик мақсадлар билан ёритиш борасида Х.Дониёров, С.Мирзаев, Х.Самадов, И.Қўчқортоев, Х.Абдурахмонов, М.Миртожиев, Н.Маҳмудов ва бошқалар алоҳида диққатга сазовор бир қанча ишларни яратганлар.

Ўзбек тилшунослигида кейинги ўн йилликларда муайян бир ижодкорнинг тилдан фойдаланиш маҳорати, ёзувчининг у ёки бу тил сатҳи бирликларини қўллашдаги ўзига хосликларини муфассал кўрсатишга багишланган жуда кўплаб тадқиқотлар юзага келганлиги қувонарлидир. Айтиш лозимки, бадиий тилни ўрганишда кўпроқ лексик бирликларнинг лингвопоэтикасига эътибор қилинганлиги кўзга ташланади. Масалан, тилшунос Л.Абдуллаева ўзининг монографиясида¹⁰ ўзбек бадиий адабиёти тилининг лексик стилистикаси муаммолари ҳақида фикр юритган. Э.Қиличев эса «Бадиий тасвирнинг лексик воситалари» (1982) деб номланган китобида бадиий тасвирда иштирок этадиган лексик воситалар, уларнинг ифода имкониятлари билан боғлиқ масалалар устида тўхталган. Б.Умуркуловнинг «Поэтик нутқ лексикаси» (1990) номли монографиясида ҳозирги ўзбек шеърининг тилининг лексик манбалари, поэтик лексика, анъанавий поэтизмлар, сўз вариантлари ва уларнинг эстетик қиммати каби масалалар тадқиқ этилган. Кўриниб турганидай, ўзбек тилшунослигида

¹⁰ Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. - Т:Фан, 1979.

бадий асар тилининг лингвопоэтикаси бўйича анча-мунча иш қилинган. Аммо бу йўналишдаги тадқиқотлар доираси нечоғлик катта бўлишига қарамадан, улар адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутадиган жиддий асарларнинг барчасини қамраб олган деб бўлмайди. Бунинг устига, мазкур тадқиқотларнинг илмий савиясини ҳам бир хил деб айтиш қийин.

Ушбу қўлланмада ёзувчининг лисоний бирликлардан фойдаланиш маҳоратининг бадий матнда акс этиш даражасини аниқлаш, бадий матн ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш ва шу асосда талабаларнинг умумфилологик савиясини ошириш каби вазифаларни бажариш мақсад қилинди. Белгиланган мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар бажарилиши назарда тутилди:

- матн тушунчаси, матн типлари ва таркибий бутунлиги;
- бадий матн тавсифи, бадий матннинг бошқа матнлардан фарқи, бадий нутқ услуби, бадий матннинг композицион бутунлиги, бутунликни таъминловчи лисоний воситалар;
- бадий матнни таҳлил қилиш методологияси, лингвопоэтик таҳлил тамойиллари ва усуллари, таҳлил типлари;
- бадий матнни тил сатҳлари бўйича таҳлил, бадий матнда фонологик ва лексик-фразеологик бирликлар эстетикаси, тасвирий воситаларнинг бадий матндаги вазифаси ҳамда грамматик бирликларнинг лингвопоэтик хусусиятлари.

Эстетик ҳодиса сифатида бадий асар тилини ўрганиш асносида муаллифнинг индивидуал услубий маҳорати ҳамда унинг бадий асар ёзишда тил тизими имкониятларидан қай даражада фойдалана олганлигини аниқлашга ҳам эътибор қаратиш назарда тутилган.

Матн

«Матн» атамаси илмий адабиётларда турлича талқин қилинади. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида¹¹ матн сўзининг

¹¹Ўзбек тилининг изоҳли лугати. –М: Русский язык, 1981, 452-б.

арабчадан ўзлашганлиги, эскирган китобий сўз эканлиги ва айнан текст сўзи англатган маънога тенглигига ишора қилинади. Изоҳли лугатнинг 156-бетида текст сўзига қуйидагича таъриф берилади: [р<лат] 1.Ёзилган, кўчирилган ёки босилган ижодий, илмий асар, нутқ, ҳужжат ва шу кабилар ёки уларнинг бир парчаси; матн. Мақоланинг тексти. 2.Музыка асарига, масалан бирор куйга, опера, романс ва шу кабиларга асос бўлган шеър, сўз. 3.Полиграфияда йирик шрифтлардан бирининг номи. Бу таърифда матннинг асосий хусусиятлари тўғри кўрсатилган. Фақат ахборот-коммуникация воситаларининг тараққий этиши натижасида матн (текст) сўзи англатадиган маъно янада ортганлигини кўришимиз мумкин. Компьютерда терилган матн формати Word, RTF матн, оддий матн, форматланган матн, гиперматн кабилар ҳам истемолда фаоллашди.

Бугунги кун тилшунослигида матн тилнинг алоҳида йирик бирлиги (суперсинтактик бутунлик) ва матн тилшунослиги деб аталаётган соҳанинг асосий объекти сифатида талқин қилинади. Матнни тадқиқ этишда уни сўз бирикмаси ва гапдан фарқлаш лозимлиги, матннинг ҳам ўз категорияси ва қонуниятлари борлиги айтилади. Тилшунос М.Х.Ҳакимов илмий матн тадқиқига бағишланган диссертацион ишида бу ҳақда шундай ёзади: Матн сўзининг лугавий маъносида бирикиш, боғланиш тушунчаларининг борлиги, шунинг учун матн таркиби ўзаро қайсидир боғловчилар ёрдамида бирикишини ўрганиш «Матн тилшунослиги» соҳасининг асосий муаммоларидан бири бўлиб қолди. Матн бирликларининг ўзаро боғланишини ифода этувчи такрор ва унинг бир неча кўриниши, олмош туркумига оид баъзи сўзлар, гапнинг сўроқ шаклига хос бўлган кўринишининг матн ҳосил қилишдаги вазифалари матн тилшунослигида алоҳида ўрин тутади.¹² Мазкур ишда муаллиф «матн» атамасини «нутқ», «контекст» каби бошқа лингвистик атамалардан фарқлаш лозимлигини таъкидлайди. Нутқ огзаки ва ёзма шаклларда намоён бўлади. Нутқнинг ёзма шакли матн атамаси

¹² Ҳакимов М. Ўзбек илмий матннинг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. НД. -Т.,1993,7-б.

ифодалайдиган мазмунга мувофиқ келади. «Нутқ субъектдан адресатга йўналтирилувчи нутқий фаолият ҳисобланади. Матн эса фақат объектив информациядан иборат бўлмай, балки ўзига прагматик мазмунни ҳам қамраб олган нутқнинг материал кўринишидир».¹³ Тилшунос олим М.Аррив «Дискурс, ифода (recit) ва булар орасидаги алоқани майдонга келтирадиган бутунликка матн дейилади»¹⁴ дейди. Илмий адабиётларда контекст атамаси нутқий вазият маҳсули деб кўрсатилади. «Контекст – бу бир лексик ёки грамматик бирлик асосида ифодаланган маъно ёки тушунчани ойдинлаштириш учун келтирилган, тузилган минимал нутқ бирлиги. Қоида бўйича бу – сўз бирикмаси, баъзан гап, камдан-кам абзац ёки яхлит матнга тенг келади».¹⁵ Масалан, туёқ сўзи ҳайвонга алоқадор аъзо ҳисобланади: Лойи кўпириб ётган йўлда от тақалари, мол туёқларидан ҳосил бўлган чуқурчаларни лиммо-лим тўлдирган сариқ зардоблар жимирлаб, ёни-веридан сирқиб ётарди (П.Турсун). Мазкур сўз инсонга нисбатан қўлланилганда салбий оттенок биринчи планга чиқади: Обрўйинг борида туёгингни шиқиллатиб қол. Контекст сўзларнинг семантик маъноси реаллашадиган ўзига хос майдон, нутқий вазият ҳисобланади. Бу ўринда С.Д.Кацнельсоннинг қуйидаги фикрини келтириб ўтиш ўринли: «Борлиқнинг мавжуд далиллари лугатларда берилганидек алоҳида сўзларда эмас, балки нутқий алоқаларда, тугал хабарларда, матнларда, уларнинг минимал бўлаги бўлган гапларда акс этади... Сўзлар ва улар маъноларининг онг ва борлиққа муносабати гап орқали боғланган, гапдан ташқарида улар фақат потенциал бирликдир, холос. Уларни механизмнинг деталларига қиёслаш мумкин, уларнинг вазифаси фақатгина бутун бир механизм билан алоқада тушунилади».¹⁶

¹³ Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категории.–Сверд. 1990, с-5.

¹⁴ Қаранг: Şerif Aktaş Edebiyatta üslup ve problemleri. –Ankara, «Akçağ», 1993,46.s

¹⁵ Зильберман Л.И. Лингвистика текста и обучение чтению английской научной литературы. –М., 1988, с-29

¹⁶ Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. ДД.,-Т.,1999, 187-б.

Тилшунос Э.Қиличев «Матннинг лингвистик таҳлили» деб номланган китобида «Матн – ҳамма элементлари ўзаро зич алоқада бўлган ва автор нуктаи назаридан маълум бир мақсадга йўналтирилган номинатив – эстетик ахборотни ифодаловчи мураккаб тузилма» деган таърифни келтиради. И.Р.Фальперин матннинг маълумот бериш, бўлинувчанлик, когезия (алоқалар системаси), континиум (вақт ва макон изчиллиги), қисмлар автосемантияси, ретроспекция ва проспекция, модаллик, яхлитлик ва тугалланганлик каби саккиз категорияси мавжудлиги ҳақида маълумот беради. Умуман матн, дейилганда нутқий жараён маҳсули бўлган, тугалланган, ёзма шаклда мавжуд бўлган, адабий шаклланган, суперфразали бирликлардан тузилган, лексик, грамматик, логик, стилистик алоқалар билан боғланган, аниқ мақсадли ва прагматик қурилмали нутқий асарни тушунмоқ керак. Тилшунос И.Расуловнинг фикрича, гапдан катта бирлик мураккаб синтактик бутунлик бўлиб, у фикран ва синтактик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган гаплар бирлашмасидан иборат. Унда фикр гапга нисбатан анча тўлиқ бўлади. Ҳозирги даврда матн турлари ва уларга хос бўлган белги-хусусиятларни аниқлаш давом этмоқда. Биз матннинг ўзига хос белгилари сифатида ахборот бериш, мустақил гаплар ёки мураккаб синтактик бутунликдан ташкил топиши, таркибий қисмлар орасида мазмуний ва синтактик алоқаларнинг мавжудлиги, макон ва замон изчиллиги, яхлитлиги ва тугалланганлиги, бир умумий мавзуга эгаллиги кабиларни тушунамиз. Матн ана шундай белгиларни ўзида мужассамлаштирган мураккаб коммуникатив - синтактик бутунликдир.¹⁷ Ю. М. Лотман «матн ифодалилик (маълум бир фикр ифодаланган бўлиши), чегараланганлик (мазмун ва ифодадаги меъёрийликнинг бўлиши) ва структурал бутунлик белгиларига эга бўлиши лозим»¹⁸ лигини таъкидлайди. Айниқса, бадиий матн учун мазкур белгилар фавқулодда муҳим аҳамият касб этади.

¹⁷ Ҳақимова М.К. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. НД., -Фарғона, 2004, 103-б.

¹⁸ Лотман Ю.М. Структура художественного текста. –Москва, 1970, с-67.

Матн услубий моҳиятига кўра илмий матн (тезис, мақола, маъруза, аннотация, тақризлар), бадиий матн (насрий ва назмий асарлар), расмий матн (маълумотнома, қарор, буйруқ, тавсифнома, тавсияномалар), оммабоп матн (мақола, суҳбат, табриқ ва хитоб нутқи матнлари) каби тармоқларга бўлинади. Биз ушбу кўлланмада фақатгина бадиий матн ҳақида фикр юритамиз.

☪Назорат учуи савол ва тоишириқлар

1. Матн сўзига «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да қандай таъриф берилган?
2. И.Р.Ғальперин тавсия этган матннинг саккиз категорияси ҳақида маълумот беринг.
3. Нутқнинг ёзма ва оғзаки шакллари ҳақида маълумот беринг.
4. Контекст деб нимага айтилади?
5. Матн деб нимага айтилади?

Мати тиилари

Матн ҳажм ва мазмун белгисига кўра иккига бўлинади:
1.Ҳажм белгисига кўра матн типлари. 2.Ифода мақсади ва мазмун белгисига кўра матн типлари.

1.Ҳажм белгисига кўра мати тиилари.

Матн гапдан кўра йирик ҳажмли алоқа воситаси, нуткий фаолият маҳсули, муайян қонуниятлар асосида шаклланган ёзма нутқ кўринишидир. Матнни ҳажм белгисига кўра иккига ажратамиз: **Минимал мати** (микроматн) ва **максимал мати** (макроматн). Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, айрим адабиётларда матн ҳажм жиҳатидан учга ажратилган: кичик, ўрта ва катта ҳажмли матнлар. «Телеграмма, маълумотнома, ариза, ишонч хати, тушунтириш хати ҳамда вақтли матбуотда чиқадиган эълон ва кичик хабарлар кичик ҳажмдаги матнлар саналади. Ўрта ҳажмдаги матнларга ҳикоя, қисса, шеър, дoston, поэмалар киради. Катта ҳажмдаги матнларга повесть, роман, драматик асарлар, трилогиялар киради.»¹⁹ Лекин бу тарздаги бўлиниш айрим чалкашликларни юзага чиқаради. Шундай дostonлар борки, ҳажм жиҳатидан романдан катта. Нафақат ҳажм жиҳатидан балки, ички мазмун, характерлар тасвири, руҳият талқини жиҳатидан ҳам унча-мунча романдан қолишмайдиган дostonлар бор. Масалан, «Алпомиш», «Ғўрўгли» каби гўзал дostonларимиз шакл ва мазмун жиҳатидан йирик ҳажмли асар ҳисобланади. Ёки кичик ҳажмли шеърларни ҳам ўрта матн ҳисоблаймизми? Умуман бу тарздаги тасниф жиддий асосга эга эмас. Шунинг учун матнни тилшуносликда кенг тарқалган иккига ажратиб текшириш тамойили асосида ўрганишни ҳам мантиқан ҳам амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблаймиз.

Бадиий услубда **минимал мати** дейилганда бирор мавзунини ёритишга бағишланган қатралар, халқ донишмандлигини ифодаладиган мақол, матал ва афоризмлар, миниатюралар, ҳажвий асарлар, номалар, шеър ва шеърини парчалар, умуман, кичик мавзунини қамраб олувчи бир неча гаплардан иборат бутунлик тушунилади. Матннинг ички томонини мазмун яхлитлиги, ташқи томонини эса турли шаклдаги боғламалар, синтактик воситалар бирлаштириб туради. Масалан:

¹⁹ Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. «Бухоро университети», 2000, 6-7-б.

Талантсиз ёзувчи товукқа ўхшайди. Ёнгоқдек тухум тугади-да, қакоглаб оламини бузади!(Ў.Ҳошимов)²⁰

Ёки: **Севги нима?** Инсоният пайдо бўптики, шу савол устида бош қотиради. Аммо жавоб тополмайди. Агар инсон севгининг барча сир-асрорларини билганида эди, унинг модели – қолипни яратган бўларди. Севги ҳеч қандай қолипга сигмагани учун ҳам сирли ва абадийдир (Ў.Ҳошимов).

Микроматн деб аташ мумкин бўлган иккита парчани келтирдик. Таркибланиш жиҳатидан биринчиси иккита гапдан тузилган. Мазмунни бирлаштиришга хизмат қиладиган сарлавҳа берилмаган. Бу вазифа товук ва у билан боглик сўзларга юклатилган (товук-тухум-қакогламоқ). Истеъдодсиз ёзувчи биринчи гапда товукқа ўхшатишмоқда. Иккинчи гап эса бу ўхшатишни тўлароқ изоҳлаш ёки сабабини кўрсатиш учун келтирилган. Яъни, истеъдодсиз ёзувчи товукқа ўхшатишди, аммо товукнинг қайси сифат ва хусусиятига? Муаллиф муносабати иккинчи гапда тугал ифодасини топган. Матн бутунлигини таъминлашда товук-тухум-қакогламоқ сўзлари **мазмуний ўқ** вазифасини бажармоқда. Кейинги кичик ҳажмли матнни оладиган бўлсак, ушбу матннинг ички мазмуни савол шаклидаги сарлавҳа орқали ошкор қилинган. Матн 4 та гапдан ташкил топган. Бутунликни таъминлаётган воситалар сирасига изчил ва тугал оҳанг, аммо богловчиси, агар богловчиси ва матннинг **мазмуний ўқ**ини ташкил қилувчи севги сўзи киради. Демак, масала савол шаклида қўйиляпти ва унга матн орқали жавоб бериляпти. Яъни, Севги нима? Севги - сирли ва абадий тушунча.

Ўткир Ҳошимовнинг Дафтар хошиясидаги битиклар туркумига киритилган **Садокат** деб номланувчи лавҳада бошқачароқ ҳолатни кўришимиз мумкин.

Қадим замонда бир юрт бор экан. Халқи меҳнатқаш, подшоси одил, ҳаёти тинч, турмуши фаровон экан. Бошқа бир мамлакатнинг шоҳи гайрлиги келиб, ўша юртни босиб олмоқчи бўпти. Бироқ дафъатан ҳужум қилишга журъат этолмай, ўша юртга ўз хуфиясини юборибди. «Қандай келиб бўлмасин,

²⁰ Ўткир Ҳошимовдан келтирилган мисоллар адибнинг «Дафтар хошиясидаги битиклар» деб номланган китобидан олинди. –Т., «Шарқ», 2005.

подшонинг ишончига кирасан, юртнинг сир-асрорини билиб келасан» дебди.

Хуфия ўша юртга борибди. Вақти келиб, чиндан ҳам подшонинг ишончига кирибди, мулозимларидан бирига айланибди. Сўнг, ўз мамлакатига қайтиб бориб, шоҳига «Бу юртни олиб бўлмайди!» дебди. «Нима, қалъаси мустаҳкамми?»-деб сўрабди шоҳ. «Ғап қалъада эмас»,-дебди хуфия. «Бўлмаса ғап нимада ўзи?»-дебди шоҳ даргазаб бўлиб. Шунда хуфия ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани айтиб берибди:

-Бир куни ўша подшо шикорга чикди. Ёнида қирқ нафар йигити ҳам бор эди. Мен ҳам уларга кўшилдим. Подшо учқур бир кийик ортидан от кўйди. Ҳаммамиз унга эргашдик. Кийик чўкқига қараб югурди. Подшо ҳам унинг ортидан от суриб кетаверади. Бир маҳал кийик чўкқи тепасига етганда тубсиз дара устидан сакради-да, нариги чўкқига ўтиб кўздан гойиб бўлди. Подшо ноилож жилов тортиб, ортидан тушди. Терлаб кетган эди. Ёнидан рўмолча чиқариб, пешонасини артмоқчи бўлган эди, ногаҳон шамол келиб, рўмолчани дарага учириб кетди. Шунда қирқ йигитнинг ҳаммаси ўзини тубсиз жарликка отди. Қанчаси парча-парча бўлиб кетди. Қанчаси майиб-мажруҳ бўлди. Омон қолган бир йигит рўмолчани олиб чиқиб, подшога топширди.

У юртда бунақа йигитлар кўп. Бунақа юртни енгиб бўлмайди...

Мазкур матн садокат ҳақида, Ватанга, юртга вафодорлик ҳақида. Биз матннинг нима ҳақда эканлигини дастлаб сарлавҳадан билиб оламиз. Бу сўз матн ичида бошқа қайтарилмайди, лекин сарлавҳа сифатида келган шу сўз матннинг ҳам **мотивацион** **яхлитлигини** ҳам **комиозицион** **бутуилигини** таъминлашга хизмат қиляпти. Шунга кўра ёзувчи **мазмуний** **ўқни** ном даражасига кўтариш орқали мақсадига тўла эришган дейишимиз мумкин. Шунини айтиб ўтиш керакки, ҳамма номлар ҳам бундай вазифани бажаравермайди.

Мутахассислар баъзан биттагина ғап ҳам микроматн тушунчасига тенг келиши мумкин деган фикрни илгари суришган. Масалан: Баҳор... Бу жумлада «табиатнинг жонланиши», «хаммаёкнинг кўм-кўк тусга кириши», «атроф-

муҳитнинг гўзал тусга бурканиши» каби яширин мазмун мавжуддир.²¹ Лекин бу типдаги кўринишларни том маънода матн деб аташ мумкин эмас. Чунки матн структурал жиҳатдан гапдан йирик синтактик бутунлик. Демак, гаплардан ташкил топади. Яширин мазмун сифатида ҳавола қилинаётган маънолар сўзнинг маъно структураси билан боғлиқ. Мазкур гап ўзидан кейин келадиган изоҳловчи ёки кенгайтирувчи гаплар билан бир бутунлик ҳосил қилгандагина матн дейиш тўғри бўлади. Агар яширин мазмунга қараб хулоса чиқарадиган бўлсак, исталган сўзни матн дейишимиз мумкин бўлади. Масалан, она деган сўзни оладиган бўлсак, бу сўзнинг ҳам моддийлашмаган яширин маънолари мавжуд ва улар мазкур сўзни талаффуз қилишимиз биланок, кўз олдимизда у ёки бу тарзда намоён бўлади.

Максимал мати дейилганда кенг кўламдаги воқеаларни ёритиш эҳтиёжи билан юзага келган бутунлик назарда тутилади. Бадиий услубда ҳикоя, қисса, роман, эпопея каби йирик ҳажмли асарлар максимал матн ҳисобланади. Максимал матн микроматнлардан ташкил топади. Энг кичик бутунлик абзацга, энг катта бутунлик эса боб(қисм ёки фасл)ларга тўғри келади. Бундай матн таркибида эпиграф, сўзбоши (муқаддима), сўнгсўз (эпилог) каби ёрдамчи қисмлар ҳам иштирок этиши мумкин. Улар асар мазмуни ва гоёсига, шунингдек, мавзунинг танланиши ва ёритилишига оид айрим масалаларга қўшимча изоҳ, шарҳ бўлиб келади. Максимал матн ташқи жиҳатдан турлича шаклланган бўлади. Масалан, Ф.М.Достоевскийнинг жаҳон адабиётининг мумтоз намунасига айланган «Жиноят ва жазо» романини олайлик. Роман 6 қисм ва эпилогдан ташкил топган. Ҳар бир қисм 5-7 бўлимни ўз ичига олган. Қисм ва бўлимларга алоҳида ном берилмаган. Романнинг умумий ҳажми 21 босма табоқ. Ёки, Пиримкул Қодировнинг «Ҳумоюн ва Акбар» тарихий романини кўздан кечирадиган бўлсак, мазкур асар икки мустақил қисмга ажратилади. Ҳар икки қисм алоҳида номланади (Ҳумоюн. Акбар). Қисмлар 9-10 тадан бўлимларга бўлинади ва ҳар бир бўлим воқеа бўлиб ўтаётган

²¹ Ҳақимов М.Х. Ўша асар. 24-б.

жой ҳамда гап ким ёки нима ҳақида кетаётганлигига қараб номлаб борилади (Масалан: 1.Агра. Ҳамида бону аросатда... 2.Ғанга. Кўргилик. в.х.). Романнинг умумий ҳажми 30 босма табоқ.

Макроматннинг ташкилланишини қуйидаги схема асосида янада яққолроқ кўришимиз мумкин:

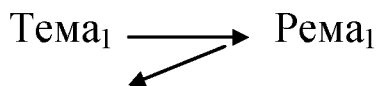

Макроматннинг энг кичик бирлиги абзацдир. Абзац бир мазмуний бутунлик бўлиб «матннинг бир хат бошидан кейинги хат бошигача бўлган қисми» ҳисобланади. Абзац **қисқа хабар** (абзацда айтилмоқчи бўлган мавзу ҳақидаги дастлабки, қисқача хабар), **олдинги хабар билан кейинги хабарии боғловчи воситалар** (боғловчи воситалар абзацни ўзидан олдинги абзацга боғлайди, шунингдек, абзац ичидаги хабар жумлаларини бир-бирига боғлайди), **хабарии тўлдирилиши** (дастлабки хабар тўлдирилади, изоҳланади, шарҳланади) ва **хулоса** (хабар яқунланади, натижа айтилади) қисмларни ўз ичига оладиган бутунликдир. «Матн лингвистикаси» қўлланмасида абзацни ташкил этган гаплар ўзаро синсемантик (синтактик ва лексик-семантик) ҳамда, автосемантик (грамматик алоқаларсиз, фақат семантик) алоқа усулида бирикиши айтилади. Шунингдек, абзацларнинг структурасига кўра қуйидаги кўринишлари мавжудлиги санаб ўтилади: 1) Содда гапдан иборат бўлган абзацлар; 2) Қўшма гапдан иборат бўладиган абзацлар; 3) Периодик нутқ формасидан иборат бўлган абзацлар; 4) Суперфразали синтактик бутунликдан иборат бўлган абзацлар; 5) Кўчирма-ўзга гапли абзацлар.²²

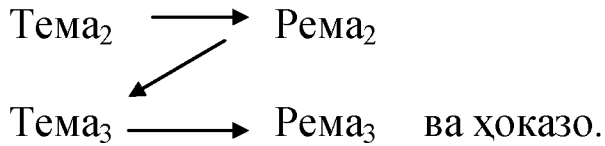
²² Мамажонов А. Текст лингвистикаси. –Т: ТДПИ., 1989, 39-40-б.

Бунга аралаш типдаги нутқ формаларидан ташкил топган абзацларни ҳам киритиш мумкин. Абзацдаги «хабар» тема-рематик муносабатдаги гапларда ифодаланади. Тема (юнонча *thema* – асос бўлган нарса) деб гапнинг актуал бўлинишида сўзловчи ва тингловчи (ўқувчи) учун маълум (таниш) бўлган нарсани ифодаловчи, янги нарсани ифодалашга ўтиш учун асос хизматини бажарувчи қисмга айтилади. Рема (*rheme-commentaire* – маълумот, шарҳ) эса темадан кейин келиб сўзловчи тингловчига (ўқувчига) билдирмоқчи, айтмоқчи бўлган янги хабар мазмунини ифодаловчи қисм, гапнинг янги маълумот (ахборот) қисми.²³ Одатда гапнинг эга состави тема, кесим состави эса рема вазифасида келади: Аҳмад // дарсга келмади. Сотволди // нима қилишини, қаёққа боришини билмай, хайрон турарди. У // Сотволдининг дадаси Тўлаган эди.

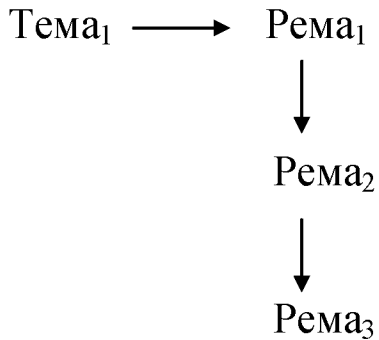
Лекин ҳар доим ҳам эга состави тема бўлавермайди. Буни қуйидаги мисолда кўришимиз мумкин: *Дўстим менга китоб совға қилди*. Бу гапда тема тўлдирувчи вазифасидаги сўз билан ифодаланган. Рема эса эга ва кесим составидан иборат гап билан ифодаланган. Юқорида тема - рематик муносабатдаги гапларнинг кетма-кет келиши натижасида абзац юзага келишини таъкидлагандик. Фақат бу кетма-кетлик қай тарзда намоён бўлади, деган табиий савол тугилади. Буни қуйидаги гаплар мисолида кўриб чиқамиз. *Дўстим менга китоб совға қилди*. (1). *Китоб самимий ва безубор муҳаббат ҳақида эди*. (2). *Муҳаббат ҳеч кимни бефарқ қолдирмайдиган туйғу*. (3). Биринчи гапда кўшнимга сўзи тема қолганлари рема эканлигини кўриб чиқдик. Иккинчи гапда биринчи гапнинг ремаси янгилик хусусиятини йўқотиб, тема мақомига ўтади. Учинчи гапда ҳам шу жараён рўй беради. Бундай боғланиш тарзини **изчил тема-рематик боғланиш** деб атаймиз. Буни қуйидаги чизма орқали янада аниқроқ тасаввур қилишимиз мумкин:

²³ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Т., ЎМЭ., 2002.

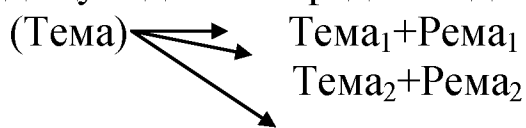
Баъзан тема ўзгармас бўлади. Дастлабки тема билан алоқадор янги хабарлар, маълумотлар кейинги гапларда бериб борилади. Масалан: *Аҳмад дарсга келмади(1). Шанбалликда ҳам қатнашмади(2). Байрам тантанасида ҳам театрда ҳам кўринмади(3).* Бундай боғланишни **ўзгармас темали боғланиш** деб атаймиз. Чизмада куйидагича ифодалаш мумкин:

Баъзан дастлабки гаптаги темани кейинги гаплардаги темалар ўзига алоқадор ремалар билан бирга тўлдириб келади. Бунда дастлабки тема гипертемага айланади.²⁴ Масалан: *Бу хотин бутун кеча бўйи жуда тинч ва хотиржам ухлаганга ўхшайди. Бир оёғи тиздан қуйиси букилиб, сўричадан настга осилибди, бир оёғи унисини қувлаб бориб сўричанинг қирғоғида ухлаб қолибди. Узун кўйлаги бутун баданини кам-кўстсиз ётиб туради. Фақат бир енги тирсаккача шимарилиб қолган. Оппок қўллари ва билаклари ўз ёнида – ўз онасининг тўқлисидай – бир чиройлик ухлайди (Чўлпон).*

Бундай боғланишни **гиертемали боғланиш** деб атаймиз.

Чизмада куйидагича ифодаланади:

²⁴ Бу ҳақда қаранг: Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актуал) тузилиши. НДА., -Фарғона, 2004, 12-б., Москальская О.И. Грамматика текста.-М: «Высшая школа»,1981. с-136.

Тема₃+Рема₃**2.Ифода мақсади ва мазмунига кўра матн тиблири.**

Мулоқот пайтида, гапираётганда ёки ёзаётганда ҳар доим янгидан матн яратмаймиз. Эҳтиёжимизга кўра турли матн типларидан фойдаланамиз. Баъзан бошимиздан ўтган ёки ўзимиз гувоҳ бўлган воқеаларни кимгадир айтиб берамиз. Тингловчига нотаниш бўлган бирор киши ёки жойни батафсил тасвирлаб беришга ҳаракат қиламиз. Баъзан фикримизни турли далиллар ёрдамида исботлашга, изоҳлашга эҳтиёж сезамиз. Ёхуд кимгадир панд-насихат қиламиз. Уни турли ҳаётий воқеалар воситасида тарбиялаш ёки айтилганлардан хулоса чиқаришини истаймиз. Мулоқот мақсадимиз баъзан қандайдир информацияни тингловчига етказишга қаратилган бўлади. Шу билан бирга бирор ишни қандай бажариш кераклиги ҳақида тавсиялар берамиз ёки бирор ишни қилмаслик ҳақида буйруқ берамиз. Мақсадимизга эришиш учун турли кўрсатма, таъқиқ ва хитоб жумлаларидан фойдаланамиз. Инсонлар ўртасидаги мулоқот мақсади ва мазмуни шулар билангина чегараланиб қолмайди. Инсон ҳиссиётларини, туйғуларини, ҳаяжонларини, азоб ва қайгуларини ифодалаш, шу орқали тингловчи ёки китобхонни таъсирлантиришни истайди. Ана шундай ҳолларда баъзан муболага баъзан ўхшатиш – қиёслаш каби тасвирий воситалардан фойдаланамиз.

Шундан келиб чиқиб матнни, хусусан, бадиий матнни қуйидаги типларга бўлиб чиқиш мумкин: 1.Ҳикоя мазмунли матн. 2.Тасвирий матн. 3.Изоҳ мазмунли матн. 4.Дидактик матн. 5.Хабар мазмунли матн. 6.Буйруқ мазмунли матн. 7.Ҳиссий ифода мазмунли матн.²⁵

1.Ҳикоя мазмуни матилар (Le texte narratif - нарратив матн). Бундай матнда муаллиф ёки асар қаҳрамони ўзи бошидан ўтказган, эшитган, ўқиган ёки гувоҳ бўлган бирор бир воқеани ҳикоя қилиб беради. Хотиралар, эсдаликлар, эртак ва ривоятларни нарратив матн типига киритиш мумкин. Ҳикоя тарзи асосан ўтган замон шаклида, биринчи шахс бирлик ёки

²⁵ Матн типлари ҳақида қаранг: Filizok R. Metin tipleri. <http://www.ege.edebiyat.org>.

кўпликда ифодаланади. Ҳикоя қилинаётган воқеа – ҳодиса кичик ёки кенг камровли бўлиши мумкин. Секин - аста кўтарилиб борувчи изчил ва яхлитловчи оҳанг кузатилади. Бирёклама ифода услубидан фойдаланилади. Яъни, матн шаклланишида асосан, ҳикоя қилувчи (ровий) етакчи фактор ҳисобланади. Монологик нутқ кўриниши бундай матнлар учун жуда мос ва қулай бўлади. Ўрни билан диалогик нутқ кўринишларига мурожаат қилинганлигини кузатишимиз мумкин. Шунда ҳам ҳикоя матнининг мотивацион бутунлиги ровийга боғлиқ бўлади. Бу тип матнларда тасвирий, изоҳ, хабар, ҳиссий ифода мазмунли матнлар бирданига иштирок этиши мумкин.

«**Дуогўй**». Саид Аҳмад ака бошчилигида бир гуруҳ адиблар олис тоғ қишлоғига етиб бордик. Меҳмонга чақиришди. Уй тўла одам. Давра бошида тўрвадек соқоли кўксига тушган қария ўтирибди. Ҳамма унга таъзим бажо қилади. Даврага ким келиб кўшилмасин чол узундан-узок дуо ўқийди. «Сен ҳам менинг ёшимга етиб юргин, бачам», деб фотиҳа тортади.

Бир хил дуо такрорланавергач, Саид Аҳмад ака сўради:

-Неча ёшга чиқдингиз, тақсир?

-Менба?-деди чол салмоқлаб. –Иккам жетмишга бордим.

-Вой бў-ў-ў!-деди Саид Аҳмад ака бош чайқаб. –Агар сенинг дуоинг мустажоб бўлса, мен саккиз йил аввал ўлиб кетишим керак экан-да, укам? Мен етмиш олтига чиқдим! Турақол энди, жой алмашамиз! (Ў.Ҳошимов)

Йўли тоилди. Эркин Воҳидов университетни энди битирган пайтидаёқ таниқли шоир эди. Ўзингиз биласиз, олий ўқув юртини битирган одам олдида уйланиш муаммоси кўндаланг бўлади. Шу масала юзасидан Эркин ака Саид Аҳмад акага маслаҳат солибди.

-Оқсақол,-дебди. -Хабарингиз бор, бир-иккита китобим чиқди. Уч минг сўмча пулим ҳам бор (У пайтда уч минг катта пул эди). Лекин қайси бирига етказишни билмаяпман. Машина олайми, уй солайми, хотин олайми? Машина олсам, уй

солломайман, уй солсам, уйланолмайман, уйлансам, машинага пул қолмайди... Нима қилай?

Саид Аҳмад ака пешанасини Рашид абзининг гармонидай тириштириб, чуқур ва узок ўйга толибди. Охири чехраси ёришиб бундай дебди:

-Болам, мен хўп ўйладим. Ҳисоблаб кўрсам уч минг сўм пулинг ҳаммасига етаркан. Маслаҳат шуки, сен автобус сотиб олгин! Автобус дегани машина бўлади. Рулини қаёққа бурсанг кетаверади. Бу - биринчидан. Автобуснинг ичи кенг-мўл бўлади. Кўч-кўронингни олиб кирсанг тайёр уй бўлади. Бу – иккинчидан. Учинчидан, ростки автобус бўлгандан кейин ичида кондуктори ҳам бўлади. Ўша кондукторни хотин қилиб олиб қўя қоласан!..(Ў.Ҳошимов)

Бундай зотларнинг ҳар бир учрашуви байрам бўлиб кетади, улар ўртасидаги дўстлик афсонага айланиб кетади. Таникли ўзбек адиби Носир Фозилов қачонлардир Собит Муконов тўғрисидаги хотираларини «Меҳрибонлик» номи билан атагани. Ўша хотираларда қизиқ бир воқеа эслатиб ўтилади.

Тошкентдан Собит Муконовнинг уйига меҳмон бўлиб келган кадрдон дўсти Ойбекни машинага ўтқазиб, кўм-кўк ўтлок, бог-рог қоплаган Олатов этакларига олиб кетади. Табиат гўзаллигидан баҳраманд бўладилар. Сип-силлиқ қизил қоялар ёнидан ўтаётиб, машинага тормоз беради. Харсанг тошлардан бирини айланиб томоша қилади. Табиатнинг ўзи оби-тобида сайқал берган тошдан кўзларини узолмасдан бош чайқади-да: «Гўзал! Мўъжиза!» дейди. Собит эса сир бой бермасдан Ойбекнинг ёнига яқинлашади унга синчиков разм солиб:

-Хўш, ёқиб қолдимми?-деб сўрайди.

-Бўлмасам-чи!-деб тўлқинланиб жавоб беради.

-Ундай бўлса, буни мен сенга совга қиламан. Фақат ўз номидан эмас, бутун қозоқ халқи номидан совга қиламан. Анъанамиз бўйича аргумоққа эга бўлдим деявер.

Шундай қилиб, Медео чегарасида ётган харсанг тош меҳмонга ёқиб қолади: Собит уни совга қилади, Ойбек қабул қилиб олади. Тез орада Ойбек Тошкентга қайтиб кетади. Собит

эса кейин ўша харсанг ёнига битта тоштарошни ёллаб боради. Харсанг тошга ҳеч ўчмайдиган сўзлар ўйиб ёзилади:

«Бу силлик тошни мен Мусо Ойбекка совга қилдим. Собит Муқонули. 1962 й. 3. VI».

Ўша куни Собит ўз ҳаётида бағоят масъулиятли вазифани адо этган кишидек кайфияти кўтаринки ҳолатда қувноқ кўшиқ айтиб уйига қайтади.

-Мен ўз ҳаётимда жуда кўп саҳий одатларни кўрганман. Лекин тоғда ётган чақиртошни совга қиладиган Собитга ўхшаш одамни асло учратмаганман,-деб тез-тез эслаб юради Ойбек.²⁶

Берилган матнларда уч хил ҳолатни кузатиш мумкин. Биринчи матнда ёзувчи ўзи гувоҳ бўлган воқеани ҳикоя қиляпти, иккинчи матнда муаллиф эшитган воқеасини сўзляпти. Учинчи матнда эса муаллиф ўқиб таъсирланган воқеасини айтиб беряпти. Шунга кўра ифода тарзи ўзгариб борган. Ҳикоя мазмунли матн бошқаларига қараганда мураккаб таркибланган бўлади.

2.Тасвирий матилар (Le texte descriptif - дескриптив матн). Бундай матн тингловчига номаълум бўлган бирор киши, жой, ҳайвонот ва наботот оламига мансуб мавжудот ёки қандайдир нарса-буюм ҳамда воқеа-ҳодисани батафсил тасвирлаб бериш мақсадида тузилган бўлади. Тасвирий матнда ҳам монологик нутқ кўриниши етакчилик қилади. Партонимик тасвир бундай матннинг энг характерли хусусияти ҳисобланади. Яъни, тасвирланаётган объектнинг дастлаб, бирламчи хусусияти тилга олинади. Кейин унга алоқадор хусусиятлар ва қисмлардан сўз юритилади. Масалан:

Якан деган ўсимлик бўлади. Нима учундир санъаткорлар, аниқроғи отарчилар пулни «якан» дейишади. Аслида эса якан – қамишзорда ўсувчи ўсимлик. Яканни ўриб олиб, қуритиб узум осадилар ёки сават қалпоқ тўқийдилар. Маълумки, қамиш узун, якан эса, аксинча, пастак ўсимлик. Шундай бўлибдики, бир куни якан қамишга қараб:

-Ў, биродар, хадеб гўддаяверма, салгина эгил. Оллоҳнинг қуёши нуридан биз ҳам бахраманд бўлайлик,-дебди.

²⁶ Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг оҳи-зори. –Т: «Шарқ», 1998, 103-б.

Қамиш унга қарагиси ҳам келмабди, жавоб ҳам бермай бурнини жийриб кўя қолибди. Вақти-соати келиб аввал қамишни, сўнг яқанни ўрибдилар. Тасодифни қарангки, ўша қамишдан ясалган бўйрани бир уйга тўшабдилар. Тасодифни қарангки, шу уй тўсинларига узумларни осибдилар, яқандан тўқилган сават қалпоқларни эса девордаги қозикларга илибдилар. Орадани кунлар ўтаверибди. Қамиш пастда, оёқ остида, яқан эса тепада экан. Оёқости бўлавериб хорланган қамиш ахийри яқанга қараб зорланибди:

-Мени ўриб олиб қуритдилар, тепкилаб қовургаларимни синдирдилар, сўнг сувга бўқтирдилар. Сўнг қайириб-букиб мана шу бўйра холига келтирдилар. Энди эса тинимсиз, ҳар кунни тепкилайдилар. Бу ҳам етмагандай сал қайириб, остимга носларини тупурадилар.

Бу зорланишни эшитиб яқан дебдиким:

-Сиз бекорга гўддайдингиз. Гўддайиб ўсавердингиз. Ичингиз говак эканини унутдингиз. Говак бўлганингиз учун ҳам тепкилашдан бўлак нарсага ярамадингиз. Ҳали ҳам кеч эмас, сиз ўсган ерда илдизингиз қолган. Сиз ўсажак қамишларга етказинг. Сизнинг холингизга тушмасинлар.

Қамишни баъзан томга ҳам тўшайдилар. Лекин барибир унинг башарасига лой чапланади...²⁷

Келтирилган матнда яқан деб номланадиган бир ўсимлик тасвирланади. Буни **тасвир объекти** деймиз. Унинг ўсимлик эканлиги ҳақидаги ахборот **бирламчи хусусият** ҳисобланади. Унинг қандай ўсимлик эканлиги ҳақидаги ахборот **алоқадор хусусият** ҳисобланади. Бу матнда алоқадор хусусият деб аталувчи қисм бошқа бир ўсимлик билан боғлиқ тасвир фониди янада равшан ифодаланган.

Ёки Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романини бир сарой тасвиридан бошлайди:

Дарбозаси шарқи-жанубийга қаратиб қурилган бу донгдор саройни Тошканд, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгаллаганлар, саройдаги бир-икки хужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла. Сарой аҳли кундузги

²⁷ Тоҳир Малик. Меҳмон туйғулар. –Т: «Шарқ», 2002, 19-б.

иш кучларидан бўшаб хужраларига қайтқанлар, кўб хужралар кечлик ош пишириш ила машгул, шунинг учун кундузгига қараганда сарой жонлик: кишиларнинг шакиллашиб сўзлашишлари, хохолаб кулишишлари саройни кўкка кўтаргудек.

Саройнинг тўрида бошқаларга қараганда кўркамрак бир хужра, анови хужраларга кийгиз тўшалгани ҳолда бу хужрада кип-қизил гилам, утгаларда бўз кўрпалар кўрилган бўлса, мунда ипак ва адрас кўрпалар, наригиларда қора чароғ сасиганда, бу хужрада шамъ ёнадир, ўзга хужраларда енгил табиатлик, серчакчак кишилар бўлганида бу хужранинг эгаси бошқача яратилишда.

Огир табиъатлик, улуг гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит.²⁸

Бу парчада тасвир объекти - сарой, бугунги тил билан айтадиган бўлсак, меҳмонхона. Унинг Тошкент, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари орасида машҳурлиги ҳақидаги ахборот бирламчи хусусият бўлса, хужра ва жихозлар ҳақидаги ахборот алоқадор хусусият ҳисобланади. Бу матнда ҳам объектнинг алоқадор хусусияти у ердаги инсонлар тасвири фонида янада аниқ ва тушунарли қилиб тасвирланяпти. Буни ўз навбатида иккиламчи хусусият у билан боғлиқ тасвирни эса иккиламчи алоқадор хусусият деб атасак бўлади. Якан ҳақидаги матнда қамиш иккиламчи хусусият, у билан боғлиқ тасвир иккиламчи алоқадор хусусият ҳисобланади. Мазкур матн ўша хусусиятлар тасвирига асосланиб шакллантирилган. Матнда бундай алоқадорлик битта ёки бир неча бўлиши мумкин. Битта ва иккиталик турини таҳлил қилиш қулай. Агар иккитадан ортиқ бўлса таҳлил мураккаблашиб кетади. Бундай пайтда энг характерлиси ва матннинг ташкилланишида етакчилик қиладиганини оламиз. Буни қуйидагича формулалаштиришимиз мумкин:

$$1. m=(bx-ax);$$

$$2. m=n \cdot (bx-ax)$$

²⁸ Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар», -Т: «Шарқ», 2000, 11-б.

Бунда *m*-матн сўзининг белгиси, «*bx*»-бирламчи хусусият, «*ax*»-алоқадор хусусият, агар матн икки ва ундан ортиқ алоқадорликлардан тузилган бўлса «*n*» белгиси ўрнига уларнинг миқдорини кўрсатамиз.

3.Изоҳ мазмуили матилар (*Le texte argumentatif* – аргументли матн). Бундай матнда айтилаётган фикрнинг ишонарлилигини таъкидлаш учун турли далил ва изоҳлар келтирилади. Асослаш, исботлаш, ўзини оқлашга уриниш ёки ҳимоя мақсадида ҳар хил важларни келтириш аргументли матн типининг ўзига хос жиҳатларидан ҳисобланади. Фикр билан келтирилган далил ўртасида **маитиқий боғлиқликнинг** (*connecteurs logiques*) бўлиши муҳим саналади. Бундай матнда чунки, зеро, лекин, аслида, шунинг учун, тўғриси (очигини, ростини) айтганда, эшитишимга қараганда, билишимча, тахминимча каби бирликлар (*le lexique appréciatif*) қўлланилганлигини кўрамыз. Китобхонни ёки тингловчини ишонтириш асосий мақсад бўлганлиги учун шунга мос риторик услуб танланади. Бадиий тасвир воситаларидан фойдаланилади. Гаплар ўзаро зич боғланган ва таъкид оҳанги сезилиб турадиган матн типи ҳисобланади.

4.Дидактик матилар (*Le texte explicatif* – экспликатив матн). Кимгадир панд-насихат қилиш, уни турли ҳаётий воқеалар воситасида тарбиялаш ёки айтилганлардан хулоса чиқаришга ўргатиш истаги асосида тузилган матн экспликатив ёки дидактик матн дейилади. Мақсадга эришиш учун мақол, матал, афоризм, турли ҳаётий воқеалар, ривоятлар, масаллардан намуна сифатида фойдаланилади. Уларнинг матн ичига сингдирилиш тарзи турлича бўлади. Муаллиф бундай дидактик бирликларни матнга тўғридан тўғри олиб киради ва унинг қайси жанрга тааллуқли эканлигини айтиб ўтади. Дидактемалар матн ташқарисида аввалдан тайёр ҳолда мавжуд бўлади. Муаллиф ёки қаҳрамон нуткида қуйидаги ифода шакллари ишлатилади: шундай мақол бор, машойихлар демишларки, улуглар(эскилар)да шундай гап бор, дерларким, шундай ривоят (ўғит, воқеа, масал) эшитганман ва ҳоказо.

Худхудиниғ Товусга жавоби. Худхуд унга жавоб бериш учун нафасини ростлаб, шундай деди:

- Эй жаҳолат аҳли каби ҳар нарсани ҳавас қилувчи! Сен шундай ҳолатларни баён этдингки, бу иш фақат девоналар ва ёш болалар кўлидангина кела олади, холос. Одам деган ташқи гўзаллик ҳақида сўз айтмайди. Кимки ундан фахр этар экан, уни одам қаторига кўшиб бўлмайди! Ноз ва ҳусн фақат дилбар қизларгагина ярашади. Эр киши эса дард ва машаққат чекиши билан яхшидир. Барча шакл аҳли учун энг шарафли иш ана шудирки, у шаклдан маъно томон олиб боради. Сен ўз шаклингга бино кўйдинг, бунинг учун кишилар томонидан масҳара этилишга лойиқсан. Чунки, инсон ўз ташқи гўзаллиги билан фахрланмайди, агар фахрланса, у масҳараланишга сазовордир! (Алишер Навоий)

Доишмаид дебдики: ҳар қандай яхши қонуннинг муқаддимаси, шунингдек, хотимаси ҳам шундан иборатким, ҳар бир инсон бир бурда нонини яхши меҳнати билан топа олсин ва айни чоқда меҳнатига лойиқ яхши нон ола олсин (Т.Малик).

Демишлар: мору қушни бир қафасда асратиб бўлмас,
Ватандин айри кўнгилни билингки, яйратиб бўлмас.
Баайни банди булбулни чамансиз сайратиб бўлмас
(А.Орипов).²⁹

Дидактемаларни келтиришдан асосий мақсад шу орқали панд-насихат бериш, муаммоли масалани ечишга кўмаклашиш, қандайдир мураккаб вазиятдан чиқиш йўлларини кўрсатиш, тўғри йўлни топишда келтирилган мисолдан ибрат чиқаришга даъват қилиш ёхуд бўлиб ўтган воқеага муносабат билдиришдан иборат. Лингвопоэтик таҳлилда дидактемаларнинг эстетик моҳияти муҳим ҳисобланади.

5.Хабар мазмуили матилар (Le texte informatif – информатив матн). Бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар бериш мақсадида тузилган ёки ҳавола қилинган матн информатив матн ҳисобланади. Бадиий матнда информативлик ўзига хос

²⁹ Абдулла Ориповдан келтирилган мисоллар қуйидаги китобдан олинди: Сайланма. – Т: «Шарқ» 1996.

тарзда бўлади. Оддий хабардан фарқ қилади. Эстетик мақсад юкланган бўлади. Нарратив, дескриптив, аргументли, дидактик каби матн типлари таркибида келади. Масалан, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романи якунида шундай бир хабарни келтиради:

Кейинги Маргилон боришимда яқин ўртоқлардан Ёдгорбек тўғрисида суриштириб билдим: Ёдгорбек ушбу асрнинг ўн тўққиз ва йигирманчи очлик йиллари миёнасида вафот қилиб, ундан икки ўгул қолибдир. Ўгулларида биттаси бу кунда Маргилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фаргона босмачилари орасида экан. Бу кунда ному нишонсиз, ўлук-тириги маълум эмас, дейдилар.

Бу ҳам хабар мазмунли матн ҳисобланади. Лекин асар ичида эмас балки, илова сифатида келтирилган. Асар қаҳрамонларининг ҳаётдан олинганлигини таъкидлаш, бунга китобхонни ишонтириш истаги билан киритилган. Бу ҳақда асар аввалида ҳам ёзувчи алоҳида таъкидлаган эди: «халқимизни шу замоннинг «Тоҳир-Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан танишдиришқа ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.» Балки, ёзувчи, ушбу қаҳрамонлар тақдири қандай кечганлиги ҳақида китобхонларга хабар беришни хоҳлагандир, балки, романни давом эттиражани, агар давом эттирилса воқеалар шу мазмунда бўлиши мумкинлиги ҳақида хабар бераётгандир. Бу бизга қоронгу, лекин келтирилган матн хабар мазмунига эга. Асар ичида ёзувчи томонидан келтирилган турли ҳаволалар ҳам информатив характерда бўлиши мумкин. «Ўткан кунлар»да муаллиф Мусулмонқулнинг доўрақлиги ҳақида шундай ҳаволани келтиради:

Мусулмонқулнинг ўзи ҳам фавқулодда юраклик эди. 1853 м. тарихида Мусулмонқул кўқонлиларга асир тушиб, уни тўпдан отиб ўлдириш учун дордек бир нарсанинг устига ўтқузурлар. Иккинчи томондан тўпка ўт бериш кутиладир. Шу вақтда кишилар Мусулмонқулдан сўрайдилар: «Энди қалайсан, чўлок?» Мусулмонқул кулибкина жавоб берадир: «Алҳамдулиллоҳ, ҳали ҳам сизлардан юқори бир ерда ўлтирибман!»

6.Буйруқ мазмуили матилар (Le texte injonctif – инжонктив матн). Буйруқ ҳамда маслаҳат оҳанги етакчилик қиладиган, буйруқ майлидаги гаплардан тузилган, бирор ишни бажартириш ёки турли таъқиқлашларни ифода этадиган матн типига буйруқ мазмунли матн дейилади. Асосан қаҳрамонлар нутқида кузатилади. Лекин муаллиф нутқида маслаҳат ёки тавсия маъносида қўлланилиши ҳам маълум. Масалан:

Одат. Ишдан нега кеч келганингизни суриштирса, хайрон бўлманг. Бўйинбогингизни ечишга кўмаклашиш баҳонасида ёқангизни хидлаб кўрса, хайрон бўлманг. Мажлисда нима масала кўрилганини сўраса, хайрон бўлманг. Кимнинг ёнида ўтирганингизни сўраса, хайрон бўлманг. Телефонингиз ранги қанақалигини сўраса, хайрон бўлманг. Неча киши кўнгирок қилганини сўраса хайрон бўлманг. Қаерда тушлик қилганингизни сўраса, хайрон бўлманг. Буфет нечанчи қаватдалигини сўраса, хайрон бўлманг. Нима овқат еганингизни сўраса, хайрон бўлманг. Сизга чойни қайси қўли билан узатганини сўраса, хайрон бўлманг! Борингки, офтоб қайси томондан чиққанини сўрасаям хайрон бўлманг. Қизиқувчанлик – аёлнинг табиий одати! (Ў.Ҳошимов)

Бузилган иикоҳ. Уйни қонуний бўлашдингиз... Мол-мулкни қонуний бўлашдингиз... Муҳаббат бўлакланди... Садоқат бўлакланди... Бола-чи? Болани қайси қонун билан бўлашасиз? Онаси билан бўлса, отасиз қолса. Отаси билан бўлса, онасиз қолса... Яхшиси, униям иккига бўлинг! Бир нимтаси-эрига! Бир нимтаси-хотинга! Қани кўтаринг болтани, боланинг уволи тутгурлар! (Ў.Ҳошимов)

Тириклар ва ўликлар. Вақти-вақти билан қабристонга борасиз. Аждодларингиз бошида туриб ўтганлар руҳини хотирлайсиз... Кейин... ўз юмушингиз билан кетасиз.

Шошилманг. Дунё иши битганмас... Иложи бўлса, қабристонни осойишта айланинг. Шунда... галати ҳолат рўй беради. Марҳумлар сизга кў-ў-ўп нарсалар айтади...

Ишонинг, ўликлар тириклардан кўра теранрок фикрлайди... (Ў.Ҳошимов)

7.Хиссий ифода мазмуили матилар (Le texte expressif - экспрессив матнлар). Инсоннинг ички кечинмаларини, воқеликка муносабатини, ўзига хос пафос билан ифодалаш мақсадида тузилган матнлар ҳиссий ифода мазмунли матн дейилади.

Эрта баҳор – чексиз согинчининг уфқи. Музга айланишдан бош тортган исёнкор томчилар ёмгир бўлиб тўкилмоқда. Ёмгирнинг дарахтга, куртакнинг томчига айтадиган «шивири» йигилганей-йигилган. Хўнграб-хўнграб, бўзлаб-бўзлаб дил розини айтаётган эрта баҳор булути аслида осмон дардидан сўз очишга ботинган асов галаён. Ниш урмиш куртакка насиб этган ёмгир томчиси кўкнинг беқиёс эҳтироси парчаси. Ёмгир «шивири» умидларга тўла дарахт таъзимида кутилмаганда дуч келса, бу ажиб бир шоёнлик таваллуди. Аслида бу «шивир-шивирлар» ришта холос. Аслида улкан осмоннинг жажжи заминга айтадиган дарди кўп-ей... Замин эса дил изхорини миннатдор тинглар экан, жажжи дарахтлари, энди унажак ўт-ўлани-ю, чамбар гуллари-ла таъзим этади.

Еру-осмон, дарахту ёмгир, ниш уриш орзусидаги куртагу, унга лаб тегизган томчи, кўкдаги булутдан барқини кутган майсалар, чечаклар ямоқчи согинч дардида бутун бўладилар энди. Биламан, замин-у фалак висоли хаёлий уфқдагина намоён. Биламан... Аммо... Қалбим зулфларига урилган шивир-шивирларни сезмасликни эплай олмаяпман. Согинч – умрим ямоги... (Ё.Акрам)³⁰

Бирор бир бадий матнда санаб ўтилган матн типларининг ҳаммаси ёки айримлари иштирок этган бўлиши мумкин. Ёхуд бутун бошли асар юқорида зикр этилган матн типларидан фақатгина биттаси асосида шаклланган бўлиши ҳам мумкин.

♣Иазорат учуи савол ва тоишириқлар

1.Матн ҳажм ва мазмун белгисига кўра қандай типларга бўлинади?

³⁰ Ёқутхон Акрам. Ёмғиркуй. –Т «Шарқ», 1994, 45-б.

2. Ҳажм белгисига кўра матн типлари ҳақида маълумот беринг.
3. Мазмуний ўқ тушунчасини изоҳланг.
4. Мотивацион яхлитлик ва композицион бутунлик тушунчаларини изоҳланг.
5. Микроматн ва макроматн ҳақида маълумот беринг.
6. Абзацнинг ташкилий қисмлари ва структурал кўринишлари ҳақида маълумот беринг.
7. Тема-ремастик муносабат тушунчасини изоҳланг.
8. Ифода мақсадига кўра матннинг қандай типлари мавжуд?
9. Тасвирдаги бирламчи ва алоқадор хусусиятлар ҳақида маълумот беринг.
10. Ҳиссий ифода мазмунли матн деб нимага айтилади?

Бадий мати қисмларини боғловчи воситалар

Матн камида иккита гапдан тузилган мураккаб синтактик бутунлик. Гаплар ўзаро турли синтактик алоқа воситалари ёрдамида бирикади. Уларга такрорий бўлақлар, олмошлар, хиазматик конструкциялар, замон ва макон ифодаловчи бирликлар, кесимларнинг замон шакллари, модал сўзлар каби турли лексик-грамматик бирликлар киради. Тилшунос олим А.Мамажонов матн компонентлари ўртасида мустаҳкам синтактик алоқа мажудлигини таъкидлайди ва бу алоқанинг ўзига хослигини «Текст лингвистикаси» деб номланган рисоласида қуйидагича изоҳлайди: «Бизнингча, синтактик алоқанинг бу тури кўшма гап компонентлари орасидаги грамматик алоқага ўхшаб кетади, фақат мураккаброк

кўринишда юзага чиқади. Маълумки, кўшма гап компонентлари орасида бириктириш, қиёслаш, зидлаш, сабаб-натижа, шарт-пайт, аниқлаш, изоҳлаш каби мазмуний муносабатлар ифодаланади. Бу муносабатлар кўшма гапнинг уч тури: боғловчисиз, боғланган ва эргаш гапли кўшма гапларда компонентларни ўзаро бириктирувчи синтактик алоқа воситалари: интонация, боғловчилар, боғловчи вазифасидаги сўзлар, гап бўлаклари тартиби, олмошлар, айрим сўзларнинг такрорланиши, умумий иккинчи даражали бўлақлар, кесимларнинг замон муносабати кабилар орқали реаллашади. Кўринадики, кўшма гапларда синтактик алоқа предикациялар орасида ўрнатилади. Текстда эса синтактик алоқа бир бутун гаплар, суперфразали синтактик бутунликлар, абзацлар, қисмлар, бўлимлар, боблар ўртасида юзага чиқиб унинг мазмуний ва структурал бирлигини таъминлайди».³¹ Демак, матн таркибидаги гаплар фақат структурал жihatдан эмас, балки мазмунан ҳам бир-бирини тақазо қилиши керак экан. Матн бутунлигида **мазмуний яқинлик** қанчалик аҳамиятли бўлса, **мазмуи изчиллиги** ҳам шунчалик муҳим. Масалан: 1. Ҳовли ёғ тушса ялагудек топ-тоза бўлди. 2. Аҳмад бугун ҳам дарсга келмадими? 3. Ҳар қандай чуқурликдан ҳам юксакликка кўтарилиш мумкин. 4. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларга орзу улашишдан, орзу қилишни ўргатишдан иборат бўлмоғи лозим.

Юқорида тўртта гап кетма-кет келтирилди. Лекин уларда мазмуний яқинлик йўқ. Қуйидаги гаплар йигинида эса мазмуний яқинлик кўзга ташланади, лекин мазмун изчиллиги йўқ: 1. Қаламкашнинг Сўзи бир йўла ўн минг, юз минг китобхонга етиб боради. 2. Демак, унинг Сўз масъулияти ҳам бошқаларникидан минг ҳисса ортиқроқдир. 3. Мактаб ўқитувчисининг Сўзи ўттиз болага етиб боради. 4. Нотикнинг Сўзи минг тингловчига етиб боради. 5. Дорилфунун домласининг Сўзи юз талабага етиб боради.

Юқоридаги гаплардан матннинг сўз ва унинг масъулияти ҳақида эканлигини пайқаш қийин эмас. Бу гаплар йигинида

³¹ Мамажонов А. Ўша асар, 15-б.

мазмун яқинлиги бор, лекин изчил эмас. Гапларнинг кетма-кетлиги бузилганлиги туфайли мазмун изчиллигига ҳам путур етган. Энди мазкур гапларни қайта териб чиқамиз:

Мақтаб ўқитувчисининг Сўзи ўттиз болага етиб боради.

Дорилфунун домласининг Сўзи юз талабага етиб боради.

Нотикнинг Сўзи минг тингловчига етиб боради.

Қаламкашнинг Сўзи бир йўла ўн минг, юз минг китобхонга етиб боради. Демак, унинг Сўз масъулияти ҳам бошқаларникидан минг ҳисса ортиқроқдир. (Ў. Ҳошимов)

Муаллиф айтмоқчи бўлган фикр, аслида, охирги гапда келтирилган. Агар ёзувчи фақатгина охирги гапни келтириб қўя қолганида ўша фикрнинг таъсирчанлиги бўлмаслиги мумкин эди. Адиб мақсадини қиёслаш усулидан фойдаланиб тўла ва аниқ етказишга эришган: **ўқитувчи** ва бунга параллел равишда **ўттиз бола**, **домла** - **юз талаба**, **иотик** - **мииг тингловчи**, **қаламкаш** - **ўи мииг**, **юз мииг китобхои**. Бу матндаги қиёс поғонама-поғона «кенгайиб борувчи» лексик-семантик бирликлар фонида янада аниқ ифодасини топган: 1. Муассасалар: **мақтаб**→**дорилфунун**→**ижтимоий-иждодий мақтаб**, **яъни ҳаёт**; 2. Касб эгалари: **ўқитувчи**→**домла**→**иотик**→**қаламкаш**; 3. Миқдор: **ўттиз**→**юз**→**мииг**→**ўи мииг**, **юз мииг**. Оҳанг ҳам шунга мувофиқ кўтарилиб боради.

Матн компонентлари ўзаро **коитакт** ва **дистаит алоқа**га киришади. Орадан уч-тўрт кун вақт ўтди. Болага телефонимни берган эдим. Қўнгиноқ қилмади. Бир куни яна уюшмага келсам, худди ўша китоб дўкони олдида турибди (Ш.Холмирзаев).³² Бу матнда биринчи ва иккинчи, иккинчи ва учинчи, учинчи ва тўртинчи гаплар орасидаги алоқани «**коитакт алоқа**», биринчи ва учинчи, биринчи ва тўртинчи гаплар орасидаги алоқани «**дистаит алоқа**» деймиз.

$$d=(a+b)+(b+c)+(c+d)$$

$$k=(a+c)+(a+d)$$

³² Шукур Ҳолмирзаев. «Сайланма» Ҳикоялар.2-жилд. -Т: «Шарқ», 2005. Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинган.

Бундай алоқани куйидаги лексик-грамматик воситалар юзага чиқаради:

1.Кесимлик шакллари ёрдамида бирикиш. Феъл-кесимларнинг бир хил замонда шаклланганлиги матн бутунлигини таъминлайдиган воситалардан ҳисобланади.

Олимлар ҳисоблаб чиқишган. Пушкин ўз асарларида 21 минг 197 та бетакрор сўз ишлатган. Шекспир салкам 20 мингта, Сервантес 18 мингга яқин, Алишер Навоий эса 1 миллион 378 минг 660 та сўз, шу жумладан 26 мингта бетакрор сўз ишлатган. Боиси, буюк бобомиз фақат туркий эмас, форсий, арабий, урду, хитой, мўгул ва бошқа тиллардаги сўзлардан ҳам маҳорат билан **фойдаланган** (Ў. Ҳошимов).

2.Олмошлар ёрдамида бирикиш. Бунда матннинг биринчи компоненти таркибидаги от, сифат, сон туркумидаги сўзнинг кейинги компонентларда олмош сўзлар билан алмаштирилиши тушунилади.

Муҳаммад Раҳимхоннинг Тозабогдаги сайргоҳ боғи. Унинг бир чеккасидан иккинчи чеккасигача айланиб чиқиш амри маҳол, киши чарчаб қолади. Катта ҳовлининг орқасида қиргоқларига мрамар ўрнатилган хон ҳовуз. Ундаги зогора балиқ, чўртан балиқ, лаққа балиқлар гоҳ сув юзига чиқиб ташланган нонларни ер, гоҳ билтанглаб ўйнаб шўнгиб кетарди. Ҳовузнинг тўрт томонида йўгон – йўгон қайрағочлар, таналари қулочга сигмайди. Хоразмда ҳовуз деса, дарҳол кўз олдинга катта – катта гужумлар – қайрағочлар келади. Бу дарахтлар гўё азамат дубни эслатади. Ҳовуз лабига ҳусн бериб турганлар ҳам ўшалар. Уларнинг кичкина – кичкина барглари орасидан қуёш нурлари мўралайди. Аммо улар қуёш ҳароратини ўзида сингдириб, пастга танга – тангадай оқ шубҳаларини туширарди. Улар кишига ором беради. (Ж.Шарипов)

Ушбу матн таркибидаги компонентлар **зайжирли алоқа** усулида муносабатга киришган. Дастлабки компонентда боғ ва унинг кимга қарашли эканлиги ҳақидаги ахборот келтирилади. Кейин ўша боғнинг катталиги ва ҳовуз ҳақидаги информация. Ҳовуз ичи ва атрофи тасвири. Дарахтлар ва улар билан боғлиқ тафсилотлар. Мазкур тасвирдан бутун-бўлак муносабати

англашилади. Занжирли алоқани қуйидаги сўз ва шакллар таъминлайди: бог → унинг, ҳовуз → ундаги, гужумлар-қайрагочлар → бу, ўшалар, уларнинг, улар, улар. Кўринадики, олмошлар ўзидан олдин келган гаплардаги от туркумига мансуб сўзларнинг ўрнига қўлланган ва матн компонентлари ўртасидаги алоқадорликни мустаҳкамлаштирган. Ҳамда айни сўз такрори билан юзага чиқадиган услубий гализлик олди олинган.

3.Такрорлар ёрдамида бирикиш. Биринчи гапда қўлланган айрим аффикслар, сўз, сўз бирикмаси ёки гапларнинг кейинги компонентлар таркибида такроран қўлланиши орқали матн шакллантирилиши мумкин. Такрор усулидан айтилаётган фикрни алоҳида таъкидлаш, тасдиқлаш, кенгроқ, батафсилроқ ифодалаш мақсадида фойдаланилади. Нутқнинг таъсирчанлиги ортади. «Лексик такрорлар, олмошлар ва синонимлар ёрдамида ҳосил қилинадиган алоқа **заижирли алоқа**, бир хил грамматик формалар билан бошланувчи ёки тугалланувчи компонентлар йигиндисидан ташкил топадиган алоқа **иараллел алоқа** дейилади.»³³

-Жаноблар, сиз бу ерга турли мамлакатлардан келгансиз. Сиз турли миллат, турли халқларнинг вакиллари сиз. Бу ерда ҳеч мамлакат, ҳеч бир халқнинг вакили бўлмаган ёлғиз **меи**. **Меи** ҳамма халқларнинг, ҳамма мамлакатларнинг вакилиман. **Меи** шеърийатман. **Меи** бутун оламга тенг нур сочувчи офтобман. **Меи** ҳамма ўлкаларга тенг ёғувчи ёмғирман. **Меи** дунёнинг ҳамма ерида тенг гуллагувчи дарахтман (Р.Ҳамзатов).

**Турмуш ташвишлари,
Турмуш ташвишлари,
Биз сеидан балаидроқ тура олсайдик,
Биз сеидек балаидроқ юра олсайдик,
Балки ўнгарди дунё ишлари,
Турмуш ташвишлари,
Турмуш ташвишлари. (А.Орипов)**

³³ Мамажонов А. Ўша асар. 18-б.

Такрорнинг бир неча кўринишлари бор, улар ҳам матн ташаккулида услубий вазифа бажаради: Аллитерация, ассонанс, анафора, эпифора кабилар. Аллитерация деб ундош товушларнинг услубий мақсадларда такрорланишига айтилади. Ассонанс эса унли товушларнинг такрорланишидир. Анафора деганда сўз ёки сўз бирикмаларининг шеърий мисралар бошида такрорланиши тушунилади. Эпифорада эса мисралар охиридаги сўз ёки кўшимчаларнинг такрорланиши назарда тутилади. Буларнинг бари матннинг композицион бутунлиги учун хизмат қилади.

Такрорлар кўлланиш ўрнига кўра **горизонтал** ва **вертикал такрорларга** бўлинади. Бундай такрорлар айниқса, шеърий матнларда ўзига хос оҳангдорликни юзага келтиради. Такрорланувчи бирликнинг қайси туркумга мансублигига кўра **от такрори, сифат такрори, олмош такрори, феъл такрори** кабиларга бўлинади. Синтактик табиатига кўра **сўз бирикмаси такрори** ва **жумла такрори** ҳам фаркланади. Мазкур бирликларнинг жойлашиш тартибига кўра ҳам тасниф қилиш мумкин: **симметрик такрор** ва **асимметрик такрор**. Шунингдек, ўртадаги масофасига кўра ҳам гурухлаштириш мумкин: **яқини ўриили такрор, узоқ ўриили такрор**. Бадиий асарларда маълум бир фикрнинг турли шаклларда такрорланишига қараб **мазмуний такрор** турини ҳам кузатишимиз мумкин.

4.Хиазматик коиструкциялар ёрдамида бирикиш. Хиазм асосан, иккита гапдан ташкил топган матн кўринишларида учрайди. Хиазм «Х» ҳарфи шаклида намоён бўлувчи услубий воситадир. Иккинчи гап биринчи гап компонентларининг тескари тарзда жойлашувидир. Бунда ёзувчининг асосий мақсади иккинчи гапда берилган бўлади. Биринчи гап иккинчи гапдан англашиладиган маънони бўрттириб ифодалашга хизмат қилади.

Масалан: Шижоатли бўл. Бироқ андишасиз бўлма.

Андишали бўл. Бироқ шижоатсиз бўлма.

(Ў. Ҳошимов)

«Хиазм поэтик нутқда қуйидаги вазифаларни бажаради: 1. Услужий-семантик вазифа. Бунда икки компонент мазмуни ўзаро зидлик касб этади ёки аксинча, бир-бирини мантиқан тўлдиради. 2. Экспрессив вазифа. Бунда ўқувчи ёки тингловчига завқ багишлаш, фикрни тез ва узок вақт эсда сақлаб қолишига хизмат қилиши назарда тутилади. 3. Эвфоник вазифа. Хиазмни юзага келтираётган бўлақлар ўзаро ўрин ва вазифа жиҳатидан алмашинганда оҳанг ҳам шунга мос равишда алмашиниб боради.»³⁴

5. Замои ва макои ифодаловчи бирликлар ёрдамида ҳам матнни шакллантириш ва унинг компонентларини боғлаш мумкин. Бадиий асардаги воқеа-ҳодисалар муайян вақт асосида рўёбга чиқади. Фақат бадиий асардаги вақт тушунчаси реал ҳаётдаги вақт мунтазамлигидан фарқ қилади. «Вақт маъноли лексемалар матн қисмларини дистант (масофасиз, билвосита) ва контакт (масофали, бевосита) боғлаш учун хизмат қилади. Айрим темпорал сўзлар лексик-грамматик боғловчи вазифасини бажариб, матндаги хронологик кетма-кетлик, изчилликни акс эттириб туради»³⁵.

Эрталаб-чи, ойи, ёмгир ёғди. Қаттиқ ёмгир ёғди. Сиз баҳор ёмгирини яхши кўрардингиз... Кейин офтоб чиқиб кетди. Қаранг, офтоб чараклаб ётибди... (Ў.Ҳошимов). Ушбу матннинг шаклланишида вақт маъноли бирликларнинг алоҳида хизмати бор. Биринчи гапда **эрталаб** лексемаси ёрдамида сутканинг шу қисмида содир бўлган табиат ҳодисаси ҳақидаги информация ифодаланяпти. Кейинги гапларда ифодаланган ҳодисалар ҳам айнаи вақт бирлигида кетма-кетликда рўёбга чиққан. Яъни: эрталаб → ёмгир ёғди → қаттиқ ёғди → офтоб чиқди → чараклаб кетди.

Маконни билдирадиган лексемалар ҳам матнни шакллантирувчи восита бўла олади. Одатда ёзувчилар воқеа содир бўлаётган маконни батафсил тасвирлашга ҳаракат қиладилар. Макон маъноли лексема келтирилдими, албатта

³⁴ Бу ҳақда қаранг: Мамазияев О.Х. Ўзбек поэтик нутқда хиазм ва градация. НДА., -Фарғона., 2004.

³⁵ Ҳақимова М. Ўша асар. 135-б.

унинг тавсифи ҳам берилади. Шу тарзда матн юзага келади. Гаплар ўзаро контакт ва дистант алоқага киришади.

Бог жуда ораста, йўлакларга олтинранг кумлар солинган, мрамар ариқлардан тиниқ сувлар жилдираб оқади. **Чорчамаиларда** мамлакатнинг энг ноёб гуллари муаттар ҳид таратиб очилиб турибди (П.Қодиров).

6.Иарцелятли тузилмалар ёрдамида бирикиш. Огзаки нутқда, матнда баъзан мулоқот талабига кўра яхлит бир жумлада узилиш содир бўлади. Сўзловчи тингловчига бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар бераётганда мана шу хабар ичидаги энг муҳим фикрни бошқаларидан ажратиб, алоҳида таъкидлаб айтишга ҳаракат қилади. Маълумки, таъкид огзаки нутқда оханг, пауза, мантикий ургу каби воситалар ёрдамида амалга оширилса, матнда парцеллятив тузилмалар - матн компонентларини экспрессив-стилистик мақсадга кўра қайта тартиблаш орқали намоён бўлади. Масалан: **1.Хуррият ва адолат учун курашиш керак.** Ёки: **2.Курашиш керак. Хуррият учун. Адолат учун.** Биринчи гап одатдаги тартибда тузилган содда гап ҳисобланади. Иккинчи гап эса парцелятли тузилма ҳисобланади. Уч компонентли бу қурилмада биринчи қисм - **асос**, қолганлари эса **иарцелят бўлак** ҳисобланади. «Парцелятли тузилмалардаги тартиб моҳият эътибори билан таъсирчан сўз тартиби бўлиб, услубий жиҳатдан бетараф тузилмали гап қисмларини коммуникатив мақсадга мувофиқ тарзда гуруҳлаш, синтактик жиҳатдан қайта ўринлаштириш сифатида рўёбга чиқади. Гап тузилмасини бу хилда қайта қуриш (унинг қисмларини синтактик жиҳатдан қайта тартиблаш) маълум қисмни мантикий жиҳатдан ажратишга асосланади ва ўзига хос экспрессив ифода шакли ҳамда функционал - семантик муносабатлар таркиб топади».³⁶

Жалил ака дераза тагида ётарди(1). Тўшакда(2). Болиши баланд(3). Унга суяниб, бошини кўтарса, боғни кўради(4). Ўзи обод қилган бог у(5). (Ш.Холмирзаев).

³⁶ Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис. Синтактик ва синтагматик қайта бўлиниш. Парцелляция. –Т: «Zar qalam», 2004, 88-б.

Бу матн парчаси бешта гапдан ташкил топган. 1-гап асос, 2-гап парцелят. Асосдаги ўрин холи конкретлаштирилмаганлиги учун парцелят бўлак сифатида ажратилган. 3-парцелят гап ҳам асосдаги ўрин холини таъкидлашга хизмат қилган. Шунингдек, 4-гап билан 1-гап ўртасидаги алоқани зичлаштирган. Яъни, қахрамон дераза тагида ётибди. Тўшакда ётибди. Баланд болишли тўшакда ётибди. Унга суянса ўзи обод қилган богни кўради. 5-гап 4-гапнинг парцеляти ҳисобланади. Яъни асос(4) даги тўлдирувчи(боғ)ни аниқлашга хизмат қилган.

7.Номнати́в (атов) ва инфинитив ганлар ҳам матнни шакллантирувчи синтактик бирликлар ҳисобланади. Атов гаплар бош келишидаги от орқали ифодаланган грамматик асос ёрдамида ифодаланган нарса-буюмнинг мавжудлигини англатади. Атов гаплар матнда ёлғиз қўлланмайди, улардан кейин атов гап мазмунини очувчи, тавсифловчи бошқа гап ёки гаплар келтирилади. Натижада матн ҳосил бўлади. Масалан: Бугун байрам. Кўчалар гавжум. Шўх-шўх куйлар янграйди. Гурас-гурас одамлар ўтади. Ўйин-кулги, шодон шовкин баҳор осмонини титратади(Ў.Ҳошимов).

Инфинитив гаплар грамматик асоси ҳаракат номи билан ифодаланадиган, якка сўз ёки сўз бирикмасидан иборат бўлган гаплардир: Севмоқ! Бу тошга қараб ҳам гулни кўрмоқдир. Ёки, Кутиш! Сониялар дақиқаларга, дақиқалар соатларга айланадиган бекат.

8.Мурожаат бирликларни ва уларнинг матнни шакллантириш имкониятларини. Мурожаат бирликлари кундалик ҳаётимизда, нутқ фаолиятида – нутқ жараёнида кенг қўлланиладиган, ўзаро алоқа аралашувга фаол хизмат қиладиган, сўзловчининг тингловчига бўлган муносабатини ифодалайдиган, ўзида турли модал маъноларни ташийдиган ўткир, таъсирчан воситадир. Мурожаат бирликларидан нутқда тингловчи эътиборини тортиш, хитоб қилиш, ундаш каби мақсадларда фойдаланилади. Бундай бирликларда сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги яқинлик, ҳурмат, ишонч; масофа (субординация), ҳурматсизлик, ишончсизлик каби

коммуникатив муносабатлар ҳам ифодаланган бўлади. «Шунга кўра доимийлик белгисига эга бўлган мурожаат бирликлари нутқда аппелятив (хитоб ва мурожаат орқали мулоқотни бошлаш), коннотатив (субъектив муносабат – салбий ва ижобий муносабатларни ифодалаш), эмотив (ҳиссий муносабат) функцияларни бажаради.»³⁷ Мисоллар: - Маликам, - дебди жаҳл отига миниб. – Сизга руҳсат! Салтанат хазинасидан ўзингиз учун энг қимматли нарсани олинг-да юртингизга жўнанг! (Ў.Ҳошимов) Ҳой, овсар! Босар-тусарингни билмай қолдинг-ку! (С.Аҳмад). Ойиша, Ойиша, Ойиша она, Нечун кўзларингдан оқар маржон ёш. (А.Орипов) Келтирилган биринчи мисолдаги «маликам» мурожаат бирлиги аппелятив-хитоб, мурожаат қилиш орқали ўзаро мулоқотни бошлаш вазифасини бажармоқда. Иккинчи гап таркибидаги «овсар» мурожаат бирлиги камситиш, ҳақорат каби шахсий муносабатни ифодалаш орқали коннотатив вазифани бажарган. Учинчи гапда сўзловчининг эмоционал муносабати такрор қўлланувчи «Ойиша она» мурожаат бирлиги орқали яна-да аниқ ифодаланган. Мурожаат бирликларининг бадиий матндаги қўлланилишини ўрганишда ким, кимга, нимага, қандай ҳолатда, қандай нутқий вазиятда мурожаат қилинаётганлигига эътиборни қаратиш керак бўлади. Мурожаат қилинаётган баъзан нарса-буюм бўлиши ҳам мумкин. Масалан:

Аё, сарв! Юксакларга интилмоқни бизга ҳам ўргат!

Ай, гунча! Ўзликни намоён этмоқни ўргат! (Ж.Румий)

Таҳлилда бунинг сабаби аниқланиши талаб қилинади. Ёзувчи ёки шоирнинг мурожаат қилишдан мақсади ва бадиий нияти нимадан иборат эканлиги, мурожаат бирликларидаги денотатив ва коннотатив маънолар ҳақида мулоҳаза юритилади. Адабиётшуносликда мазкур усул риторик мурожаат атамаси остида ўрганилади. Риторик мурожаатда риторик сўроқда бўлгани каби жавоб талаб қилинмайди, балки, «объектга эътиборни кучайтиради ва китобхонда бирор муносабатни уйғотади».³⁸ Асосан, «шоирнинг поэтик нутқда

³⁷ Бу ҳақда қаранг: Аҳмедова Н.Ш. Ўзбек тилида мурожаат бирликлари. -Тошкент, НД.

³⁸ Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. –Т: ТДПУ., 2001, 92-б.

ўзи хоҳлаган интонацияни – тантанаворлик, кўтаринкилик, газабкорлик, кесатиш кабиларни ифодалашда»³⁹ кенг фойдаланилади.

♣Назорат учун савол ва тонширнқлар

1.Матн компонентлари ўртасидаги синтактик алоқа ҳақида маълумот беринг.

2.Мазмуний яқинлик ва мазмун изчиллиги тушунчаларини изоҳланг.

3.Контакт ва дистант алоқа деганда нимани тушунаси?

4.Матн қисмлари қандай воситалар ёрдамида боғланади?

5.Мурожаат бирликларининг матнни шакллантириш имкониятлари ҳақида маълумот беринг.

Бадний матн

Бадний матн бадий асар мазмунини ифодалаган, функционал жиҳатдан тугалланган, тилнинг тасвир имкониятлари асосида шаклланган, ўзида турли услуб кўринишларини муаллиф ихтиёрига кўра эркин жамлай оладиган, кишиларга эстетик завқ бериш хусусиятига эга бўлган гоят мураккаб бутунлик ҳисобланади. Бадий матнда бошқа услуб матнларида бўлганидек қатъий мантик, соддалик, тушунарлилик, нормативлик каби қонуниятларга тўла-тўқис амал қилинавермайди. Унда бадий тасвир воситаларидан унумли фойдаланилади. Таъсирчанлик биринчи планга кўтарилади. Оҳангдор, жозибадор сўзлар кўп қўлланилади. Тасвирланаётган воқеликда уйғун бир мусика, ички бир гармония сезилиб туради. Инсонни руҳан тўлқинлантириш, йиглатиш, кулдириш, хаёлот оламига етаклаш, ўйга чўмдириш,

³⁹ Зуннунов А., Ҳотамов Н. Адабиёт назариясидан қўлланма.-Т: «Ўқитувчи», 1978, 101-б.

эстетик тафаккурини шакллантириш, воқеа-ҳодисаларга теран, бошқача назар билан боқишга ўргатиш каби кўплаб имкониятларни ўзида мужассам қилган. Бадиий матн, маълумки, бадиий услуб талаблари, қолиплари асосида шакллантирилади, шунинг учун унда поэтик, романтик, тантанавор ифода шакллари кенг фойдаланилади. Сўзларнинг танланиши, гап тузилиши, лексик – семантик, ритмик – интонацион бирликларнинг қўлланиши ҳам мазкур услуб талабларидан келиб чиқади. Бадиий матннинг лисоний хусусиятларидан энг муҳими ҳам шундаки, унда эмоционал бўёқдор сўзларга, шева сўзларига, тарихий ва архаик сўзларга, жаргон ва арголарга, кўчма маъноли сўзларга, маънодош, шаклдош, ўхшаш талаффузли ва зид маъноли сўзларга, шунингдек ибора, мақол-матал ва афоризм каби бирликларга кенг ўрин берилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қандай матн ўзига хос системадир. Буни ўзаро бир-бирини тақазо қиладиган ҳалқалар мажмуига ўхшатиш мумкин: товуш(ҳарф)лар → сўзлар → иборалар → гаплар → абзац → бўлим, қисм, боблар.

Матн таркибидаги бу узвларнинг ўзаро муносабати гапдаги сўзларнинг бир-бири билан бўлган муносабатига ўхшайди. Лекин матннинг таркибланиши гапдаги таркибланишдан тубдан фарқ қилади. Гапнинг синтактик қолипи тургунлашган, асрлар давомида шаклланган, ҳамма учун қулай фойдаланиладиган ва деярли ўзгармас бўлади. Сўзловчи ёки муаллиф ўз ниятига кўра мазкур қолиплардан ихтиёрий равишда фойдаланаверади. Матндаги ҳолат бундан бошқачарок. Матнда сўзлар орасидаги муносабатдан кўра гаплар ўртасидаги алоқадорлик муҳим ҳисобланади. Агар гапларро ҳам мазмунан ҳам шаклан алоқадорлик мавжуд бўлмаса, матн бутунлиги ҳақида ҳам гапириш мумкин эмас. Бадиий матндаги композицион бутунлик тушунчаси макон ва замон мувофиқлиги, ифода ва қолип уйғунлиги, ҳамда мотивацион яхлитлик тушунчалари билан узвий боғлиқ.

Бадиий матнни лисоний таҳлил қилиш жараёнида бундай боғлиқликларга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Бадний нутқ услуби

Воқеликни бадиий идрок этиш ва уни ифодалашнинг асосий воситаси бадиий услуб ҳисобланади. Бадиий услуб инсоннинг феъл-атворини, унинг ички дунёсини, рухий ҳолатларини, табиатдаги турли воқеа – ҳодисаларни тугал, бутун мураккаблиги билан ифодалаш имкониятини ўзида мужассам қилганлиги билан ҳам диққатга сазовордир. Бадиий нутқ услубининг энг характерли хусусияти тасвирийлик ва эмоционаллик ҳисобланади. Агар илмий услуб умумлашган тушунчаларни қатъий қолипга солинган, махсус терминлар ва формулалар билан англатса, бадиий услуб ўз захирасидаги сўзлар ёрдамида инсон қалби ва табиатининг энг нозик нуқталаригача тасвирлаш имкониятига эга. Бадиий услубда муаллиф асарнинг эстетик таъсирини кучайтириш мақсадида тилнинг тасвирий воситаларидан унумли ва ижодий фойдаланади, шунингдек, ўзи ҳам янги сўз ва ифода шакллари яратади. Шунинг учун ҳам бу услубда ёзувчилар мавжуд сўзларни ишлатиш билангина чегараланиб қолишмайди. Маҳоратли ёзувчилар учун мавжуд тилдаги сўз захираси ҳар доим чекланган имконият ҳисобланади. Ўзлари янгидан-янги индивидуал сўз ва иборалар ижод қилиш пайида бўлишади. Бадиий нутқда тил бетакрор қиёфа, феъл-атвор, воқеликка мос манзара яратишга, юксак образлиликни намоён қилишга хизмат қилади. Бошқа услуб материаллари бадиий нутқда муаллиф мақсадига биноан эркин ҳолда ишлатилиши мумкин. Бу услубда ҳар бир ёзувчи воқеликни бадиий идрок этиш кўлами, ижодий салоҳияти, ифода маҳорати, матнни композицион шакллантириш тарзига қараб бир-биридан фаркланади. Шунга кўра, бадиий нутқ услуби бошқаларига қараганда кенг имкониятларга эга, ўта камровдор ва тасвирий ифода воситаларига бой нутқ кўриниши ҳисобланади. Бадиий матн бадиий нутқ услубида яратилади.

«Бадиий нутқ асар ичида муаллиф томонидан қай тарзда ҳикояланишига қараб ёзувчининг фикрлаш доираси, ёзиш

услуги, фалсафий мушоҳадаси ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз. Муаллиф баён жиловини бадиий-эстетик ниятга кўра гоҳ ўз кўлида ушлаб туради, гоҳ персонажлар кўлига тутказади, гоҳ ўзга ҳикоячига топширади. Натижада китобхонни зериктирмайдиган, реализмнинг мундарижасини кенгайтира оладиган кўпқиррали тасвир-ҳикоя нутқи – полифоник нутқ пайдо бўлади».⁴⁰ Бадиий асар матнида **муаллиф нутқи** ва **қаҳрамонлар нутқи** фарқланади. Қаҳрамонлар нутқи **нчкн** ёки **ташкн**, **диалогнк** ёки **монологнк** нутқ кўринишларида бўлади. Муаллиф нутқи бадиий асар тилининг муҳим қисми ҳисобланади. Унда қаҳрамонларга, воқеликка нисбатан ёзувчи муносабати ифодаланган бўлади. Муаллиф нутқи икки хилда ифодаланган:

1. Муаллиф-ҳикоячи нутқи. Бунда асар воқеаларини сўзлаб берувчи одам ёзувчининг ўзи бўлади. Пейзаж тасвири ва қаҳрамонлар қиёфаси, феъл-атвори, уларнинг руҳий ҳолати, маънавий такомил ҳамда уларнинг онгида рўй берган ўзгаришлар муаллиф-ҳикоячи нутқида холис баён шаклида келтирилади. Бадиий асар тилининг кизикарли, таъсирчан бўлиши тил бирликларининг тўғри танланиши, матн мазмунига мос келиши муаллиф-ҳикоячи нутқида боғлиқ. Муаллиф-ҳикоячи нутқида воқеликни ташқаридан кузатиш, тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларга ўз муносабатини ошкора ёки яширин билдириш тарзи сезилиб туради. Агар муаллиф қаҳрамонга нисбатан ижобий муносабатда бўлса, тасвирда унга нисбатан муаллиф-ҳикоячи хайрихоҳлигини сезиб тураемиз.

Саратоннинг иккинчи куни... Маргилоннинг шимолида бўлган Б... маҳалласининг кунчиқар томонида жанубга қараб бурулгон тор кўчанинг юқориги бурчагида отининг тизгинини ушлагани ҳолда бир йигит кийимида ўлтурган чанг-тўзонларни қоқар эди. Йигитнинг узоққина йўлдан келганлиги, унинг киприк ва қошларига, ҳам эндигина чиқа бошлаган соқол-муртларига ўлтурган тўзонлардан билгулик эди. Йигирма икки ёшлар чамасида бўлган бу йигит сариқ танлик, уккининг кўзидек чақчайиб, ўйнаб ва ёниб турган қизил кўзлик, юзига

⁴⁰ Раҳимов З. «Кўҳна дунё» романи поэтикаси. –Фарғона, 2005.

парчинлангандек юза (пучук) бурунлик, манглайи канча ташкарига ўсиб чиқган бўлса, юзи ўшанча ичкарига кеткан, қисқаси вақтсизроқ яратилиб қолгон бир махлук эди. (А.Қодирий)

2. Қаҳрамон-ҳикоячи нутқи. Айрим асарларда ёзувчи асар воқеасини атайин қаҳрамонга ҳикоя қилдиради. Масалан, воқеалар Гафур Гуломнинг «Ёдгор» қиссасида Жўра тилидан, Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда» романида Аҳмаджон тилидан, Ўткир Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар» романида Рустам тилидан ҳикоя қилинганлигини кузатишимиз мумкин. Буни ёзувчининг бадиий-эстетик нияти билан боглиқ эҳтиёждан келиб чиққан десак адашмаган бўламиз. «Чунки ҳар бир инсон дунёни ўз кўзи билан кўради, фикрлайди, таҳлил қилади, баҳолайди. Ёзувчи учун эса ўз қаҳрамони ҳақида унинг қандай эканлигини айтишдан кўра, қандайлигини кўрсата олиш, кўрсатганда ҳам персонажнинг хатти-ҳаракати, ўз хаёллари, дунёқараши, атрофдагиларга бўлган муносабатида намоён қила олиш, яъни уни тўлалигича акс эттира олиш катта ютуқдир. Шу билан бирга китобхон учун ҳам ўзиникига айланиб қолган персонажнинг руҳий ҳолатларини, ички кечинмаларини «эшитгандан» кўра «кўриш» мароқлироқ, тушунарлироқ бўлади».⁴¹

Қаҳрамонлар нутқи. Бадиий асарда қаҳрамон нутқи ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Ёзувчи қаҳрамонлар нутқини индивидуаллаштириш орқали уларнинг маънавий дунёсини, ички кечинмаларини, ҳиссиётларини, фикрлаш тарзини, дунёқараши ва атрофидаги воқеа-ҳодисаларга муносабатини акс эттиради. Қаҳрамонлар нутқи орқали унинг қандай муҳитда ёки қаерда яшаётганлиги, қайси шевага мансублиги, қайси тоифага мансублиги, ким билан нима ҳақида суҳбатлашаётганлиги, унинг суҳбатдошларига муносабати ва бошқа маълумотларга эга бўламиз. Қаҳрамонлар нутқи диалогик ёки монологик нутқ кўринишларида бўлади. Диалогик нутқ деб икки ёки ундан ортиқ қаҳрамоннинг ўзаро мулоқотига айтилади. Диалогик нутқда қаҳрамонлар табиатини аниқ

⁴¹ Раҳимов З. Ўша асар. 53-б.

ифодалаш имконияти мавжуд. Диалогик нутқ таҳлили объекти алоҳида олинган гаплар таҳлилидан эмас, балки матн таҳлилидан иборат бўлади. «Диалогик матн икки шахснинг мавзуий ва мантикий бир бутунликни ташкил этадиган, бири иккинчисини тўлдириб, аниқлаб, изоҳлаб келадиган гаплар йигиндисидан ташкил топган бир бутун нутқий бирликдир».⁴² Диалогик нутқ кўринишида тингловчига ахборотни тез, аниқ, содда ва таъсирчан етказиш мақсад қилинган бўлади. Шунинг учун суҳбат жараёнида эллипсидан, турли имо-ишоралардан кенг фойдаланилади. Мутахассислар фикрича, «алоқа-аралашувда сўз, сўз бирикмаси, гап, айрим ҳолларда матнлар ҳам эллипсисга учраши ёки нолисоний воситалар билан алмаштирилиши мумкин. Диалогик матнлар таҳлили шуни кўрсатадики, коммуникантлар алоқа-аралашув жараёнида нолисоний воситалардан лисоний воситани изоҳлаш, тўлдириш, таъкидлаш, аниқлик киритиш, компенсация қилиш (лисоний бирлик ўрнида қўллаш) мақсадларида фойдаланадилар».⁴³ **Монологик нутқ** бадий асар қаҳрамонларининг ўз-ўзига ёки ўзгаларга қаратилган нутқидир. Ҳам шеърий ҳам насрий асарларда ишлатилади. Бадий асарлардаги мактублар асосан **монологик ёзма нутқ** кўринишида бўлади (эсланг: Кумушнинг Отабекка ёзган мактуби, ёки Отабекнинг Кумушга ёзган мактуби). Шеърий матнларда лирик қаҳрамон кечинмаларини тугал тасвирлаш учун монологик нутқдан фойдаланилади. Ички монологик нутқ - «қаҳрамоннинг ўз-ўзи билан ичдан гапириши, фикрлаши, фикр ва туйгуларининг ички ифодасидир. Ички монологда қаҳрамон ўзининг сирли, яширин фикрларигача айтади, шу боисдан ички монолог орқали қаҳрамон китобхон олдида ўз-ўзини очади. Шунинг учун ҳам унинг шахсиятида ҳеч нарса сирли ёки тушунарсиз бўлиб қолмайди. Ички монолог сўзлашув нутқидан ўзининг очик ва ошкоралиги билан ажралиб туради».⁴⁴

Аросат яланглигида Йигит ёлғиз ўзи. Йигит.

⁴² Саидхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили.//ЎТА., 2004, №2, 71-б.

⁴³ Саидхонов М. Ўша жойда.

⁴⁴ Шодиев Р. Руҳият расоми. –Т: «Фан», 1997, 6-б.

Умрим ўтди сарсонликда, саргардонликда,
 Яхши-ёмон замонларни кўриб келдим мен.
 Баъзан маъно топа олдим чин инсонликда,
 Баъзан эса уни ерга уриб келдим мен.
 Мана, ўша тарозибон, у-ку фаришта,
 Инсонлардан кўра юксак туражак-ку у.
 У зотга ҳам қийин экан бундақа ишда,
 Кўзларида алланечук норизо туйгу.
 Қийин ахир уларга ҳам, қалблари бордир,
 Қийин ахир уларга ҳам-бордир кўзлари.
 Фақатгина фармон берар Оллоҳи Қодир,
 Лекин қалбни англамайди қизлар сингари.
 Энди қайга борсам экан бу дашт, саҳрода,
 Қайга бориб падаримни кимдан сўрасам?
 Билолмасам, ким дўзахда, ким арш-аълода... (А.Орипов)

Диалогик нутқ ҳам монологик нутқ ҳам уч кўринишда бўлиши мумкин: **ички нутқ, ташки нутқ ва параллел нутқ.** Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида Мирёкубнинг «мен» билан суҳбати диалогик нутқ характерида лекин ифода тарзи ички нутқ шаклида берилган. «**Параллел нутқ** - қахрамон ички ва ташки нутқларининг бир вақтнинг ўзида намоён бўлишидир. Бу нутқ шакли кўпинча қахрамонлар ўртасидаги диалог жараёнида кузатилади ва ички нутқ бундай ҳолларда суҳбатдошга бўлган муносабатни билдиради».⁴⁵

Фурсатни тўғри келтириб туриб:

-Империя нима дегани?-деб сўрадим.

-Нега сўраб ётибсиз?-деди.

-Ўзингиз билган амалдор ошнам бир кун «Империя ботиб боради» деди, шунда жуда хафа бўлиб гапирди.

-Унинг империя дегани ўрис подшосининг кўл остидаги юртлар. Унда ҳар қайси миллатдан бор, шу қаторда биз шўрликлар ҳам бор. (...) Согин сигирни ким истамайди? Оппок, ширин сути бор...

-Ниманинг сути бор? –деб сўрадим мен.

Кулди.

⁴⁵ Раҳимов З. Ўша асар. 26-б.

-Сиз-биз согин сигирмиз, бизнинг ширин сутимз бор, руслар ва бошқа ажнабийлар «бизни» эмиб ётадилар. Бир биз эмас. Қарангиз, Ҳиндистон, Шаркий Туркистон, Тунис, Жазоир, Магрибистон, яъни Марокаш (...)

У гапиради, гапиради. Мен ҳайрон бўламан. Мунча номларни қайдан билади? Ҳаммаси кандоқ қилиб эсида туради? Ҳаммасини ўз кўзи билан кўрганми? Ё мени лақиллатиб, ўз ичидан чиқариб айтадирми? (Чўлпон)

Шарофуддин Ходжаев билан Мирёқуб ўртасида бўлиб ўтаётган ушбу суҳбат жараёнида Мирёқубнинг ички нутқи билан ташқи нутқи параллел равишда бериб борилган. Қаҳрамон ички дунёсида рўй берадиган ўзгаришларни акс эттиришда бу усулдан фойдаланилади.

Драматик асарлар таркибида изоҳ характеридаги ўзига хос матн - **ремаркалар** мавжуд бўлиб, ёзувчи томонидан китобхонга, асарни сахналаштирувчи режиссёрга ёки актёрларга «ёрдам» маъносида киритилган бўлади. Ремаркада ёзувчининг қаҳрамонлар қиёфаси, ҳатти-ҳаракати, ёши, воқеа жойи ҳамда, нутқ жараёни ҳақидаги изоҳлар берилади. Асосан драматик асарлар тилига хос:

Чин севиш

Ҳинд ихтилолчилари турмушидан олинган

5 пардали ишқий-ҳиссий фожиадир

Кимсалар:

Нуриддинхон – файласуф табиатли, 35 яшар ўқумиш(ли) бир йигит (Ҳинднинг ўртаҳолли кишиларидандир).

Аҳмадхон – 25 яшар ўқумиш(ли) бир йигит (Нуриддиннинг иниси).

Сарвархон – ўқумиш(ли) бир йигит (Нуриддиннинг ўртоғи).

Зулайхо – 16 яшар, ўқумиш(ли) бир қиз. (...)

Воқеа Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида

Биринчи парда

Эрта билан Учмох кўрунишли бир богча. Ўртада бир узун масонинг теграсинда ўриндуқлар қўйулган. Огоч тагинда қўйилгон бир ўриндигда Зулайхо қизил ипакли бир кўйлак билан ўтирибдир. Қўлинда кичкина бир битик. (Фитрат)

Ўткир Ҳошимов кичик ҳажмли «Болалик – пошшолик» деб аталадиган катраларида ҳам ремарка усулидан фойдаланганлигини кўриш мумкин:

Юлдуз. Уч яшар.

- Нима ейсан, Юлдуз нокми, шоколадми?

- Ноколад!

Жаҳонгир. Олти яшар.

- Аяжон. Нега дадажоннинг сочлари йўқ?

- Дадажоннинг кўп ўйлайдилар-да, ўғлим. Дадажон акллилар!

- Бўлмаса, нега сизнинг сочингиз кўп?

- Ўчир овозингни, зумраша!

¶ Назорат учун савол ва тонширнқлар

1. Бадий матн деб нимага айтилади?
2. Матннинг таркибланиши ва гапнинг таркибланиши ўртасидаги умумийлик ва хусусийлик ҳақида маълумот беринг.
3. Бадий нутқ услуби деганда нимани тушунасиз?
4. Бадий нутқнинг қандай кўринишлари бор?
5. Муаллиф нутқи ва қаҳрамонлар нутқи қайси хусусиятларига кўра фаркланади?
6. Диалогик ва монологик нутқ, ички, ташқи ва параллел нутқ деганда нимани тушунасиз?
7. Ремарка ва уларнинг матнни шакллантириш имкониятлари ҳақида маълумот беринг.

Бадний матнининг фонетик-фонологик хусусиятларин

Бадний матнини таҳлил қилиш жараёнида фонетик бирликларнинг эстетик хусусиятларига ҳам алоҳида эътиборни қаратиш зарур. Шеърини матнда нутқ товушларининг эстетик имкониятлари тез ва қулай идрок этилади. Чунки шеърда ўзига хос жозибадор оҳанг бўлади. Бу оҳангдорликка товушларни услубий қўллаш натижасида эришилади. Шеърини асосан, аллитерация (ундошлар такрори), ассонанс (унлилар такрори), геминация (ундошларни қаватлаш) каби фонетик усуллардан фойдаланилади. Насрда унлиларни чўзиш, ундошларни қаватлаш, товушларни такрорлаш, сўзларни нотўғри талаффуз қилиш, товуш орттириш ёки товуш тушириш каби фонетик усуллар ёрдамида экспрессивлик таъминланади. Товушларни услубий қўллаш билан боғлиқ қонуниятларни ёзувда «айнан» ифодалаш имконияти чекланган. Бироқ, талаффуз ва баён мувофиқлигига **фонографик воситалар** ёрдамида эришиш мумкин. Афлотун ва Арасту яшаган замонлардаёқ сўзнинг талаффуз тарзи ва уни айнан ёзувга кўчириш муаммоси

мутафаккирлар эътиборини ўзига жалб қилган эди. Ҳатто бу нотиклик санъати билан боглик бўлмаган равишда, сўзнинг, сўздаги харфларнинг талаффузи билан боглик оҳанглар гармонияси буюк файласуфларга илҳом манбаи бўлган эди. Улар сўз таркибига сингиб ўзига хос маъно ва оҳанг касб этиб улгурмаган товушларга ҳам ўзгача мазмун беришга интилишган эди. Масалан, «r» – тезликнинг, шиддатнинг рамзи, «l» - виқорнинг, силлиқликнинг, ялтироқликнинг ифодачиси, «i» - торнинг, «a» - каттанинг, «e» - абадиятнинг белгиси сифатида талқин қилинган. Кейинроқ товушлар табиати билан шугулланувчи мутахассислар «u», «d», «r» товушлари даҳшатни ёдга солиши, «i» хурсандчиликнинг, «m», «n», «l» товушлари назокатнинг сирли рамзлари эканлиги ҳақидаги мулоҳазаларини баён қилишган.⁴⁶

Бадий асарларда рухий ҳолатни ёзувда ифодалаш ўзига хос мураккабликни юзага чиқаради. Қаҳрамонлар руҳиятидаги ички ҳаяжон, хурсанд бўлиш, хафа бўлиш, розилик, таажжуб, ялиниш, ҳайратланиш, киноя, пичинг, кесатик, олқиш, сўрок, таъкид, коникмаслик, норизолик, тилак-истак, қўллаб-қувватлаш каби ҳолатларни айнан беришда ёзувчилар унли ёки ундошларни бирдан ортиқ ёзиш усули – **фонографик воситалардан** фойдаланадилар. Масалан:

1. Унлиларни бирдан ортиқ ёзиш. Бунда унлини чўзиб талаффуз қилинганлиги тушунилади. Унлини чўзиб талаффуз қилиш орқали қаҳрамоннинг воқеликка муносабати ойдинлаштирилади. Илмий адабиётларда мазкур усул орқали белгининг меъёрдан кучсиз ёки ортиқ эканлигини ифодалашда фойдаланилиши таъкидланади.⁴⁷ Масалан, **белгининг кучсизлиги:** Ортиқ жиззак кўринмаслик учун **бос-н-ик** товуш билан деди... (П.Қодиров). **Белгининг ортиқлиги:** **Узо-оқ йўл,** **аҳйо-онда** бир келади, **като-ор** иморатлар, **ўйла-аб** турсам, **ўглим,** **дунёни** иши кизик.(А.Мухтор) **«Шарк»** саҳнаси билан **«Турон»**нинг тўртта карнайи: **го-о-о-о-от,** **го-о-оту-у-у** **го-о-о-от!** **Горт-горт-горт!** **Ҳа,** **товушинг ўчкур,** **ҳа,** **эгасиз қолгур!!** (А.Қодирӣ)

⁴⁶ Қаранг: Кухаренко В.А. Интерпретация текста. –М: «Просвещение», 1988.

⁴⁷ Қаранг:Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши.-Т: «Фан», 1983.

- Қадрласангиз, қани, сиз ҳам бир дуо беринг,-деди муаллим. – Бн-нр томоша қилиб, гуллар териб какликларингизни сайрашини эшитиб кетайлик.

Шунингдек, бадий матнда унлиларни бирдан ортиқ ёзиш усулидан қаҳрамоннинг бирор нимадан **хайратланншн, таажжубга тушншн** каби ҳолатларини ифодалашда фойдаланилади. Масалан:

- Марҳамат... **Ў-ў**, какликнинг сайрашини дедингизми? – Унинг манглайи тиришиб ва гижиниб давом этди: - Биз ҳам сизга кўшилиб эшитар эканмиз-да? (Ш. Холмирзаев)

- **Ў-ўў**, окахон, туда-суда тўлайсиз-да. (Ш. Холмирзаев)

-**А-а-а**, ўша сизмидингиз, буни қаранг-а, танимапман. Уйимизга яна бир келган экансиз. **Йўклигимни қаранг-а.**(С.Аҳмад)

Мен ўзимнинг одми плашимни ҳам девордан даромад қилиб ясалган шифонерга илдим. – **О-о!** – деб яна ўзи ичкарига йўл тортди Таваккал.- **Яхшн-нн...** А, Гулсара? Бир кишига бўлади-да! (Ш. Холмирзаев)

Мазкур фонографик усулдан бадий матнда **хнтоб, чакнрнш, даъват, тингловчн эътиборнн жалб қнлнш** каби мақсадларда ҳам фойдаланилишини кузатиш мумкин. Масалан, **чакнрнш:**

Зиёдни онаси пахтазор қараб-пахтазор қараб чақиради:

-Зиёд-у-у-у!

Мен Зиёдни онаси кўлидан тортиб-тортиб йиглаб кўябераман.

Юринг кетамиз, момо! – дейди . – Юринг кетамиз, ҳозир самолёт келади!

Зиёдни онаси гапимни корламайди. Энтикиб-энтикиб чақиради:

-Зиёд-у-у-у!

Зиёдни онаси ўпкаси тўлиб-тўлиб чақиради:

-Зиёд-у-у-у! (Т.Мурод)⁴⁸

2.Ундошларнн бирдан ортнқ ёзнш. Аслида орфоэпик меъёр бўйича бир ундош талаффуз қилиниши керак бўлган

⁴⁸ Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. Т., «Шарқ», 1994, 73-б.

сўзлар муайян вазиятларда экспрессия ва эстетик мақсад талаби билан атайин қаватлаб талаффуз қилинади. Сўзловчининг ички руҳияти (сиқилиш, хурсандлик кабилар) ва мақсадини китобхонга «айнан» етказиш учун ёзувчилар бадиий матнда бу ҳолатни ундошларни бирдан ортиқ ёзиш орқали ифодалашга ҳаракат қиладилар. Бунда белгининг меъёрдан ортиқлиги, ҳаракатнинг давомийлиги ёки онийлиги (бир онда рўй берганлиги), такрорийлиги, товуш кучининг баландлиги ёки пастлиги каби маънолар ифодаланган бўлади. Масалан, белгининг ортиқлиги: Айёрликда уччига чикқанман деб мақтансам ёлгон эмас (Ойбек). Ўзим шу байтни яккахонлик қилмоқдаман: Дарди йўқ - кессак, Ишки йўқ - эшшак! (А.Қодирий)⁴⁹

Ҳаракатнинг давомийлиги: –Менинг хотиним бўлиб, ароқ очишни билмайсанми? – деди мингбоши, хохолаб кулди. – Ўрган! Мана қараб тур! – Шишанинг тагига йўгон шапалоги билан икки марта урди, пўкак чачраб чиқиб шифтга тегди, сўнгра у ердан сачраб товчадаги катта жомга келиб тушди, «**жар-р-ранг!**»... этди жом.

– Ҳа-ха-ха!.. – деди мингбоши. Жомларингни жаранглатдим, синталоқ! (Чўлпон).

Ўх-хў, бунақа сигир бозорда фалон пул бўлса керак.(С.Аҳмад)

Зиёдни онаси бетини билақларига босади. Зиёдни онаси из-з-из-з йиглайди. Зиёдни онаси юм-м-юм-м йиглайди. (Т.Мурод)

Ярим соатлик қонли «гов-в-в-в, гу-в-в-в, ов-в-в-в-в, ов-в-в-в»дан сўнг Маллахоннинг давангиси маглуб бўлиб, фажеъ бир суратда яраланди. (А.Қодирий)

Ҳаракатнинг онийлиги: Машина Чуқурсойга қайрилиш ўрнига йўлнинг ўртасида такқа тўхтади.

Овоз кучининг баландлиги: «Буммм» деган товуш эшитилдию, кўкни чанг тўзон қоплади.(Газетадан)

Овоз кучининг настлиги: Аммо шунчалик давру давронлар ўтқузилган ва ўтқузилмоқда бўлган бўлса ҳам

⁴⁹ Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами.1-жилд.-Т: «Фан», 1995

бунчалик очуб—...тис-с-с! Ёпиглик қозон-ёпиглик... туя кўрдингми - йўк... (А.Қодирий) Машина бир-икки ннғ-ғ-ғ деган овоз чиқарди-да бутунлай ўчиб қолди.

3.Сўзларни нотўғри талаффуз қилиш. Огзаки нутқда турли сабабларга кўра айрим сўзлар, асосан, ўзлашма сўзларни бузиб талаффуз қилиш ҳолати мавжуд. Бундай хато сўзловчининг ўзлашган сўз имлосини тўғри тасаввур қилмаслиги, бошқа миллатга мансублиги, паронимларни фарқламаслик натижасида юзага келади, деб изоҳлаш мумкин. Бадиий асарда бу усулдан қаҳрамон нутқини индивидуаллаштириш ҳамда ифодани огзаки - жонли нутққа яқинлаштириш мақсадида фойдаланилади. Айрим ўринларда кулги кўзгатиш мақсадида ҳам сўзлар атайин бузиб талаффуз қилинади ва ўша тарзда ёзилади. Масалан: -Котибадан, кирсам мумкинми, деб сўраш керак.

–Жинни бўлдингми, Неъмат?

–Мен сизга Неъмат эмасман, ўртоқ **Баббаев** бўламан, ўртоқ **Хажжайнн**.(С.Аҳмад)

–Шайхантовур **ярманкаснга** рўза бўйи мол ёйгон жувонлар, кампирлар, қизлар, тумсалар фаже бир қиёфа билан «алвидо, ё моҳи рамазон», деб рўмол силкитадирлар.(А.Қодирий)

–Хўп, бўпти. Унинг оти Зулфиқор, **фомнласн...** – айтаверайми, деб унга қаради. (С.Аҳмад)

Бўрихон бегона уйга кириб қолган одамдек қовушмай турарди. У укаларига, сингилларига нима дейишни билмасди. Тўғри, нима дейишни биларди. Аммо, тил билмаса нима қилсин? Ўйлаб-ўйлаб, «**Салям!**» деди. Жигарлари кулишни ҳам, йиглашни ҳам билмай ҳайрон туриб қолишди. (С.Аҳмад)

Режиссёр тагин елкам қокди.

–**Барра калла, барра калла!** – деди.

Режиссёр елкам қоқа-қоқа мени машина тараф жўнатди.

Мен йўл-йўлакай раисимиздан сўрадим:

–Раис бова, режиссёр нима деяпти?

–Баракалла деяпти, баракалла.(Т.Мурод)

Аллитерация. Бадиий нутқнинг оҳандорлигини ва таъсирчанлигини таъминлашда аллитерациянинг ўрни

бекиёсдир. Шеърий нутқда мисралар, ундаги сўзлар ҳамда бўгинлар бошида ёки охирида бир хил ундош товушларнинг такрор қўлланишига аллитерация дейилади. Товушлар замиридаги мусиқийликка асосланган бу усул қадимдан Шарқ шеъриясида кенг қўлланилиб келинган. Кўҳна бадииятшунослик («илми бадеъ»)да аллитерация «тавзнъ санъати» деб юритилган. Аллитерация деганда забардаст шоир Эркин Воҳидовнинг машҳур «қ» аллитерацияли шеъри кўз олдимизга келади:

Қаро қошинг, қалам қошинг,
 Қийиқ қайрилма қошинг қиз,
 Қилур қатлимга қасд қайраб –
 Қилич қотил қарошинг, қиз.
 Қафасда қалб қушин қийнаб,
 Қанот қоқмоққа қўймайсан.
 Қараб қўйгил қиё,
 Қалбимни қиздирсин қуёшинг қиз.

Бундай усулни шоир Элбек ижодида ҳам кузатиш мумкин:

Кўкларда кўкарса кўк кўкатлар,
 Кўкларга кўмилса қатта-қатталар,
 Кўм-кўк кўкариб кўринса кўллар,
 Кўнгилни кўтарса кўркли гуллар.

Ёки, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпоннинг машҳур «Халқ денгиздир» деб бошланувчи шеъри ҳам аллитерациянинг гўзал намуналаридан ҳисобланади:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
 Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...

Насрда бу тарзда жумла тузиш шеъриятдагидек бадиий эффект бермаслиги мумкин. Шунинг учун насрда камдан-кам ҳоллардагина кузатиш мумкин бўлади. Болалар фольклорида аллитерацияга асосланган *тез айтиши* ҳамда *айтишмачоқ* ўйинлари бор. Тез айтишлар: Бир туп тут, тутнинг тагида бир туп турп. Тут турпни туртиб турибдими, турп тутни туртиб турибдими? Оқ чойнакка оқ қоқоқ, Кўк чойнакка кўк қоқоқ. Айтишмачоқда иштирок этувчи болалардан айнан бир хил товуш билан бошланадиган гап тузиш талаб қилинади.

Бошқа товуш билан бошланадиган сўз аралаштириб юборган иштирокчи ютказган ҳисобланади ва ўйиндан чиқади. Масалан:

Алн: Бугун Баходир бокка бормай бобосиникига бордими, бозорга бордими?

Валн: Бугун Баходир бобосиникигаям бормади, бозоргаям бормади. Баходир болалар билан биргаликда Богдодга борди.

Алн: Баходирга Богдодда бало бормикан?

Валн: Бало борми билмадимку, Баходир Багдодга бот-бот борадиган бўлди.

Алн: Бир балоси бордирки бот-бот Багдодга боради. Билмадингми?

Валн: Билмадим. Болалардан биргина Бобур биларкан.

Алн: Бобурдан сўраб кўрчи.

Валн: Ютказдинг!

Аллитерациядан халқ мақолларидаги интонацион бутунликни таъминлашда ҳам кенг фойдаланилганлигини кузатишимиз мумкин:

Суймаганга суйканма, суйганингдан айрилма.

Тулкининг тушига товук кирар,

Товукнинг тушига тарик кирар.

Тек турганга шайтон таёқ тутқазар.

Халқ ҳукми – ҳақ ҳукми.

Ассонанс. Бадиий нутққа интонацион бутунлик, оҳангдорлик ва эмоционал – экспрессивлик бағишлаш мақсадида қўлланиладиган фонетик усуллардан бири ассонансдир. Адабиётларда ассонанс айнан ёки яқин унлиларнинг такрорланиб келишидан ҳосил бўладиган оҳангдошлик эканлиги баён қилинган. Унлиларнинг такрорланиши мақолларда кўп кузатилади:

Овни отсанг, билиб от,

Дол нишонга қўйиб от.

Нон қон бўлса, қон – жон.

Ўзинг ўйда бўлсанг ҳам, ўйинг уйингда бўлсин.

Бир туп ток эксанг, бир туп тол эк.

Ассонанс қофиядош сўзлар таркибида келиб, шеърий нутққа кўтаринки руҳ ва ўзига хос муסיқийлик бахш этади:

Руҳимда йўқолди қарорнм,
Танимда қолмади мадорнм.
Бизларни бир йўқлаб келибсан,
Вафо қилармисан, баҳорнм?!

Ёз ўтди, куз ўтди, қнш ўтди,
Бошлардан савдоли нш ўтди.
Юракка изгирин - ннш ўтди,
Вафо қилармисан, баҳорнм?!

Ям-яшил қнрларни согиндим,
Чечакзор ерларни согиндим,
У инжа снрларни согиндим,
Вафо қилармисан, баҳорнм?!

Лоланинг лаблари хандаднр,
Доги ҳам тубида – андаднр.
Ўхшаши руҳ ила тандаднр,
Вафо қилармисан, баҳорнм?!

Интиқмиз дўст билан, ёр билан,
Шеър билан, соз билан – тор билан.
Дийдорлаш бизнингдек хор билан,
Вафо қилармисан, баҳорнм?! (А.Орипов)

Гемнация. Бадиий нутқда кенг қўлланиладиган фонетик усуллардан яна бири – гемнациядир. «Тилшунослик

терминларининг изоҳли лугати»да мазкур ҳодиса «қўш ундошлик – икки айнан бир хил ундошли ҳолатнинг юзага келиши» сифатида изоҳланади.⁵⁰ «Ўзбек тили тарихий фонетикаси» ўқув қўлланмасида эса бу ҳодиса «қўшоқланиш» ёки «нккнланган ундош» деб юритилади: «Қўшоқланиш – ундошларнинг чўзилиши, иккиланиши ҳодисасини фонетик ўзгаришлар сирасида кўриб чиқиш ўта шартлидир. Лекин бу ҳодиса фақат икки унли орасидаги якка ундошда содир бўла олиши билан фонетик ўзгаришларга ўхшайди. Қўшоқланиш, асосан, икки унли орасида келган к, қ, т, л товушларида ва фақат 2, 7, 8, 9, 30, 50 санок сонларини номлашда содир бўлади. Бу сонорларни бир ундош билан ҳам, *иккиланган ундош* билан ҳам талаффуз этиш мумкин бўлган. Санок сонлар номидаги бу хил қўшоқланиш сабаблари ҳалигача очилмаган. Лекин катта, латта, якка, ялла, чакки, укки каби сўзлардаги иккинчи т, л, к лар тарихан морфологик кўрсаткич бўлиб, улардаги қўшоқланиш сингиш (адаптация) натижасидир деган фикр мавжуд.»⁵¹ Адҳам Абдуллаев эса «ундошларни қаватлаш» атамасини ишлатган.⁵² Ундошларни қаватлаб қўллаш орқали бадиий асарда қаҳрамон руҳиятидаги хурсандлик ва хафалик ҳолатлари тугал тасвирлашга эришилади. Масалан, Айёрликда уччига чиққанман деб мақтансам ёлгон эмас (Ойбек). Уни айблашга сизнинг маънавий ҳаққингиз йўқ, ука! - деди газаб билан (газетадан). Келтирилган мисоллардаги ундашларнинг қаватланиши қаҳрамонлар табиатидаги субъектив ҳолатни ифодалашга хизмат қилган. Яъни, биринчи гапдаги қаҳрамоннинг ўз «иши-ҳунаридан» мамнунлиги, «анойи» эмаслигини таъкидлаш истаги қаватланган «ч» ундоши орқали янада аниқ ифодаланган. Иккинчи гапдаги қаҳрамоннинг қаҳр-газаби эса «к» геминатаси билан кўрсатиб берилган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ундошларнинг қаватланиши алоҳида услубий воситадир. Дуч келган товушни қаватлаб қўллаб бўлмаганидек, сўзда турли сабаблар билан

⁵⁰ Ҳожиев А. Ўша асар. 143-б.

⁵¹ Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. –Т; «Ўқитувчи», 1992, 86-б.

⁵² Абдуллаев А. Ўша асар. 18-б.

ёнма-ён келган барча ундошлар ҳам лингвопоэтик жиҳатдан аҳамиятга эга бўлавермайди. Масалан: – Укагинам, бу кеннойингизга (*келин ойингизга – эллипсис*) зағсда патта (*сўз имлосида мавжуд*) кесилмаган. Биринчисидан тўққизта (*сўз имлосида мавжуд*) бола бор. Бечора гирой бўламан роса тугди. Тўққизинчисини тугдию ўзимизнинг тилда айтганда бракка (*брак+га/ка*) чиқиб қолди. (С.Аҳмад)

♣Назорат учун савол ва тонширнқлар

- 1.Бадий матнда фонетик бирликларнинг эстетик хусусиятлари хақида маълумот беринг.
- 2.Бадий матнда фонографик воситаларнинг қўлланиш сабабини тушунтиринг.
- 3.Аллитерация деб нимага айтилади?
- 4.Ассонанс деб нимага айтилади?
- 5.Геминация деб нимага айтилади?

Бадний матннинг лексик-семантик хусусиятлари

Адабиётнинг сўз санъати эканлиги ҳақидаги ҳақиқат жуда қадим замонлардан бери такрорланиб келинади. Демакки, адабиётнинг бош унсури сўз, умуман, тилдир. Адабий асарнинг абадий асар даражасига кўтарила билиши унинг лисоний таркиби ва асар муаллифининг бадиий ифода балогатига боғлиқ эканлиги шубҳасиз. Шундай экан, ҳар қандай адабий асарнинг моҳиятини ҳолис баҳоламоқ учун, энг аввало, унинг лисоний таркибининг ўзига хослиги таҳлил этилмоғи лозим.

Тил ва ёзувчи ўртасидаги муносабатни шахмат ва шахматчи ўртасидаги муносабатга қиёслаш мумкин. Шахматда ҳар бир донанинг мавқеи, даражаси, шахмат тахтаси устидаги ҳаракатланиш қоидалари аввалдан белгиланган. Ана шу қоидаларни тугал эгаллаш оқибатида юзага келган юксак маҳорати туфайли шахматчи тамоман янги, қутилмаган юришлар қилади, бетакрор комбинациялар яратадики, бу унга рақибини мағлуб ва мухлисини мафтун қилиш имконини беради. Тилда ҳам ҳар бир унсурунинг ўз вазифаси, маъно доираси, бошқа унсурлар, бирликлар билан боғланиш қонуниятлари мавжуд. Ана шу қонуниятлардан мукамал боҳабар бўлган, бадиий диди, сўз сезгиси ва маҳорати юксак ёзувчи бетакрор тасвир, қутилмаган, оҳорли бадиий лавҳалар, сўз чақинларини пайдо қила оладики, китобхон адибнинг нафақат гоёси, балки гўзал тилининг асирига айланади. Бунда ёзувчи умумхалқ тилидаги бадиий тасвирга фавқулодда

мувофик бирликларни танлаш, саралаш ва сайқаллаш асосида, лисоний-бадий қонуниятлардан келиб чиққан ҳолда уларга юкланган хилма-хил бадий-эстетик маънолар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Сўз қўллашнинг санъат даражасида ёки санъат даражасида эмаслигини баҳолаш учун, энг аввало, сўз, унинг маъноси ва бу маънонинг тузилишини аниқ тасаввур этиш лозим. Албатта, сўзнинг қўлланиши билан боглик ҳолда юзага чиқадиган қўшимча маъно нозикликлари, мазмун ўзгачаликлари турли тасвир усуллари ва воситалари орқали реаллашиши мумкин. Аммо таъкидлаш жоизки, бундай қўшимча маъно нозикликлари аксар ҳолларда, аввало, сўз маъно қурилишининг ўзида имконият сифатида мавжуд бўлади, улар сўзнинг маъно қурилиши таркибида илгаридан қайд этилган бўлади.

Тилдаги номинатив бирликларнинг маъно тузилишини ўрганишда тилшуносликда семантиканинг коннотатив жиҳати тушунчасига алоҳида эътибор қилинади. Бу масалани монографик тарзда тадқиқ этган В.Н.Телия таърифича, «коннотация – тил бирликлари семантикасига узвув ёки оккозионал равишда қирадиган, нутқ субъектининг борлиқни жумлада ифодалашда унинг айна шу борлиққа бўлган ҳиссий – баҳолаш ва стилистик муносабатини ифодалайдиган ҳамда шу ахборотга кўра экспрессив қиммат касб этадиган мазмуний моҳият»дир.⁵³ Коннотация, таърифидан кўришиб турганидай, сўзловчининг борлиқни ифодалаш воситаларига муносабатига дахлдор бўлган жиҳатдир. Масалан, *юз, бет, чехра, рухсор, афт, башара, турқ* каби сўзлар қаторидан тегишли нутқ вазияти ва субъектив нуктаи назарга мувофиқини танлаш сўзловчининг ўзига берилган имконият эканлиги маълум. В.Н.Телия таъкидлаганидек, бундай сўзлар семантикасида «сўзловчининг ифодаланмишга бўлган муносабати ҳақидаги информация кодлаштириб қўйилган бўлади ва жумла қурилар экан, худди сиқилган пружина қўйиб юборилганидай, бу информация дарҳол ишга тушади», демак, лугат бирликлари

⁵³ Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц.–М.1986, с-5

фақат номинатив фаолият учунгина эмас, балки прагматик фаолият учун тайёр материал бўлиши мумкин. Тадқиқотчи айтиши шу ўринда ана шу мулоҳазаларга асосланган ҳолда сўзнинг семантик қурилишида номинатив жиҳатга кўшимча коннотатив жиҳатнинг бўлиши нутқий тежамкорлик учун ёрдам беришини ҳам таъкидлайди.⁵⁴ В.Н.Телия сўзнинг лексик маъносини, камида, уч макроузвнинг комбинацияси сифатида тасаввур этиш мумкинлигини айтади: 1) маънонинг борлиқдаги муайян реалликни ифодаловчи денотатив узви; 2) категориал-грамматик узви; 3) нутқ субъектининг сўз орқали ифодаланган нарсага муносабатини англатадиган эмотив-модал узви.⁵⁵ Ана шу учинчи узв экспрессив бўёк, услубий бўёк, эмоционал бўёк, субъектив баҳо каби тушунчаларни умумлаштирувчи коннотатив маънолардир. Бундай узвнинг мазмун-моҳияти ўзбек тилшунослигида ҳам анча кенг очиб берилган. Масалан, «Ўзбек тили лексикологияси» китобида сўз нарса-ҳодисани ифодалаш баробарида кўпинча шу нарса-ҳодисага сўзловчининг субъектив муносабатини ҳам англатиши алоҳида таъкидланган: «...Лугат составидаги сўзларни кузатиш уларнинг баъзилари бирор нарса, ҳодисаларни атабгина қолмай, айтиши пайтда сўзловчининг ифодаланаётган тушунчага ўз баҳосини, муносабатини ифодаланишини ҳам кўрсатади. Бу муносабат доирасига газаб, эркалаш, қойил қолиш, нафратланиш, жирканиш, киноя каби хилма-хил эмоционал муносабат кўринишлари киради. Хусусан, *азамат, ўктам, қойилмақом, сўлқилдоқ, бопламоқ, олчоқ, малъун, разил, сатанг, санқи, асфаласофилин, миянқи, қойил, дўндирма, момоқаймоқ* каби сўзлар, маълум тушунча англатишдан ташқари, сўзловчининг шу тушунчага лоқайд қарамаслигини, аксинча, ижобий ва салбий эмоционал муносабатда эканлигини ҳам кўрсатиб туради. Бу баҳо элементи тингловчи томонидан ҳам одатда сўзловчи назарда тутгандагидек идрок этилади. Тилшуносликда бундай хусусиятга эга бўлган лексика

⁵⁴ Телия В.Н. Ўша асар. 7-б.

⁵⁵ Телия В.Н. Ўша асар. 16-б.

эмоционал - экспрессив лексика, экспрессив - стилистик лексика терминлари остида ўрганилмоқда».⁵⁶

Бадиий матнни лисоний таҳлил қилиш жараёнида ёзувчининг тилдан фойдаланиш маҳоратини намоён этадиган, эмоционал-экспрессив ифода семалари қабарик ҳолда реаллашган лексик бирликларни аниқлаш ва улар адибнинг бадиий-эстетик мақсадига қай даражада хизмат қилгани ҳақида мулоҳаза юритиш талаб қилинади. Бунинг учун бадиий асар тилидаги маънодош, шаклдош, зид маъноли, кўп маъноли, тарихий ва архаик сўзлар, янги ясалмалар, шевага оид сўзлар, чет ва вульгар сўзлар ажратиб олинади ва асарга нима мақсад билан олиб кирилганлиги изоҳланади.

Маънодош сўзлар

Маънодош сўзлар тилнинг лугавий жиҳатдан бойлик даражасини кўрсатиб берувчи ўзига хос воситадир. Тилда маънодош сўзларнинг кўп бўлиши тилнинг эстетик вазифасини янада тўлиқ бажара олишини осонлаштиради. Бу жуда қадим замонлардан бери анланган, идрок этилган ва ўрганилган. Ўзбек тили маънодош сўзларга жуда бой. Ёзувчилар тилимиздаги маънодош сўзлар ичидан тасвир мақсади ва руҳига мувофиқ келадиган аниқ сўзни топиб ўз асарларида қўллашга ҳаракат қиладилар, шу тариқа, қаҳрамонлар руҳияти ҳамда тасвир объектининг энг кичик қирраларигача реал кўрсатиб беришга интиладилар. Бадиий матндаги маънодош сўзлар таҳлилида, асосан, икки жиҳатга эътиборни қаратиш зарур. Улардан бири муаллифнинг икки ёки ундан ортиқ маънодош сўздан ифодаланаётган мазмун учун энг мақбул бирини танлаши бўлса, иккинчиси айни бир матн таркибида икки ёки ундан ортиқ маънодош бирликларни бадиий тасвир мақсадига уйғун ҳолда қўллаши масаласидир.

Тилшуносликда маънодошликнинг, асосан, уч тури фаркланади, яъни: 1) лексик маънодошлик; 2) фразеологик маънодошлик; ва 3) лексик-фразеологик маънодошлик.⁵⁷

Лексик маънодошликдан бир неча мақсадларда фойдаланилади. Тил бирликларининг такрори натижасида

⁵⁶ Ўзбек тили лексикологияси. –Т: «Фан», 1981, 160-б.

⁵⁷ Қаранг: Асқарова М., Қосимова М., Жамолхонов М. Ўзбек тили. –Т: «Ўқитувчи», 1989, 29-б.

юзага келадиган ифода камбагаллиги ва рангсизлигидан қочиш учун: Иккала ўртокнинг шарақ-шарақ гаплашган, бир-бирларига севинч билдиришган қувноқ ва баланд овозлари бошқа ҳамма унларни босиб кетди. (Чўлпон)⁵⁸ Тасвир объектига эътиборни жалб қилиш учун: Холбуки, мусулмонлик кийимда эмас, **қалба, днлда.** (Чўлпон) Ижобий белгининг даражама-даража ортиб боришини аниқ ифодалаш учун: Зебихон билан келган бошқа қизлар ҳам бир-биридан **яхшн,** бир-биридан **соз,** бир-биридан **очиқ,** бир-биридан **қувноқ...** (Чўлпон) Салбий белгининг кучайиб боришини ифодалаш учун: Хўш, мингбошининг ўзи одамлар айтганидай жуда **хунук** ва **бадбашара** одамми? (Чўлпон)

Контекстуал маънодошлик. Катта маҳоратли ёзувчиларнинг бадий тил борасидаги устунликларидан бири шундаки, улар фақат тилда мавжуд бўлган, тайёр маънодош сўзлардангина фойдаланиб қолмасдан, бадий тасвир эҳтиёжига кўра маънодош бўлмаган сўзларни ҳам шундай қўллайдиларки, бу сўзлар ҳам матнда худди маънодош сўзлар каби идрок этилади. Масалан: Кечагина **қарғаб, сўкнб,** «ўлдирсам!» деб юрган кундошини **ўннб, қучоқлаб, снлаб-снйнаб** бир нафасда иккаласи «калин дўст» бўлган эмишлар. (Чўлпон)

Фразеологик маънодошлик. Воқеликни образли тасвирлашда, уни китобхон кўзи ўнгида аниқ ва тўла гавдалантиришда фразеологик ибораларнинг маънодошлигидан кенг фойдаланилади. Тоқати тоқ бўлмоқ – сабр косаси тўлмоқ, бурни кўтарилмоқ – димоги шишмоқ, яхши кўрмоқ – кўнгил бермоқ, икки оёғини бир этикка тикмоқ – оёқ тираб олмоқ, оғзига толқон солмоқ – мум тишламоқ кабилар фразеологик маънодошликка мисол бўлади. Жумла таркибида келган маънодош иборалар қаҳрамон билан алоқадор бирор бир сифатни, хусусиятни деталлаштириб, икир-чикиригача кўрсатиб тасвирлашга хизмат қилади. Масалан: У енгган, ютган, **ошнғн олчн келган, деганннн бўлднрган** кундош эмасми?

⁵⁸ Чўлпондан келтирилган мисоллар қуйидаги нашрдан олинди: Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. 2-жилд. –Т: Ғ.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994

Лексик-фразеологик маънодошлик. «Лугавий бирлик сифатида фразеологизмлар сўзлар билан ҳам синонимик муносабатда бўла олади.»⁵⁹ Масалан: Хурсанд – огзи кулогида, газабланмоқ – жаҳли чиқмоқ, бегам – дунёни сув босса тўпигига чиқмайди кабилар лексик-фразеологик маънодошлик ҳисобланади. Бадиий матнда маънодошликнинг бундай туридан ҳолатни бўрттириб, атрофлича тасвирлашда фойдаланилади: Қурвон биби сўзга қанча эпчил бўлса, Раззоқ сўфи шу қадар камган, нндамас, дамнинн нчнга солган, зикна одам эди.

Шаклдош сўзлар

Тилимизда товуш (ёзувда ҳарфий) томони бир хил бўлиб, турлича маъноларни ифодаловчи сўзлар мавжуд. Бундай сўзлар омонимлар деб аталади. Тилшуносликда омонимиянинг уч кўриниши мавжудлиги таъкидланади: Омолексема, омограф ва омофонлар. «Омолексемаларни белгилашда талаффуз жиҳатидан бўладиган бир хиллик ҳам, ҳарфий (график) ифода жиҳатидан бўладиган бир хиллик ҳам ҳисобга олинади.»⁶⁰ Масалан, ковоқ-I (инсон аъзоси) – ковоқ-II (ўсимлик номи). Омографлар эса, ҳарфий жиҳатдан бир хил бўлиб талаффузи ҳар хил бўлади: том-I (уйнинг томи) – том-II (жилд), атлас-I (ипакдан тайёрланган мато тури) – атлас-II (харита). Омофонлар деб талаффуз жиҳатидан тенг келиш ҳодисасига айтилади: бор(<боб) – бор, ёт(<ёд) – ёт, сутхўр(<судхўр) – сутхўр каби. Шаклдошлик ибораларда ҳам кузатилади: бошига кўтармоқ-I (эъозламоқ) – бошига кўтармоқ-II (тўпалон қилмоқ), қўл кўтармоқ-I (овоз бермоқ, маъқулламоқ) – қўл кўтармоқ-II (урмоқ). Шаклдош сўзлар асосида юзага келадиган охангдошликдан бадиий асарда алоҳида услубий восита сифатида фойдаланилади. Насрда аския ва пайров орқали кулги чиқариш мақсадида, шеъриятда эса туюқ ҳосил қилишда ишлатилади. Масалан:

Қўқонда Урфий деган, Хўжандда Камол Хўжандий деган шоирлар бир-бирлари билан дўст экан. Камол Хўжандий Урфийни меҳмонга чақирибди. Супада суҳбат қилиб

⁵⁹ Шоабдурахмонов Ш. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм, -Т. «Ўқитувчи», 1980, 144-б.

⁶⁰ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. -Т: «Университет», 2006, 45-б.

Ўтирганларида Камол Хўжандийнинг кичкина кучуги дастурхон ёнига келиб, ҳатто дастурхонга тегиб кетса ҳам, у индамас экан. Урфийнинг жуда гаши келиб, аччиги чиқипти ва охири сўрапти: - Бу махсумчага нима ном қўйганлар?

Камол Хўжандий: **Урфнй** номлардан бирини қўйганмизда.

Урфий: **Камолига** етсин!⁶¹

Туюк:

Буним йўк, уннм йўк,
Уйимда уннм йўк.
Ишимда унум йўк,
Айтишга уннм йўк. (Камий)

Нароннм сўзлар

Паронимлар (para-ёнида + опума-ном) деб фонетик таркиби бошқа-бошқа, талаффуздагина ўхшаш, яқин бўлиб қолган сўзларга айтилади. Абзал (асли афзор-асбоб, эгаржабдук) – афзал (лафз сўзининг кўплиги), халос (озод бўлиш) – холос (факат), хуш (яхши, ёқимли) – ҳуш (инсоннинг сезиш, идрок этиш қобилияти). «Паронимларга асосланган услубий фигура **нарономазня** деб юритилади. Бадиий адабиётда парономазиядан ифодалилиқ, оҳангдорликка эришиш, комик эффект яратиш, сўз ўйини ҳосил қилиш каби мақсадларда фойдаланилади.»⁶² Бадиий адабиётда ўхшаш сўз (пароним)лар қаҳрамонлар нутқини индивидуаллаштириш, уларнинг маънавий ҳамда лисоний савиясини кўрсатиш учун ҳам ишлатилади. Қуйидаги парчада паронимлардан комик эффект яратиш мақсадида фойдаланилган. Қаҳрмон **комнот** (мевалардан тайёрланадиган шарбат) ва **комност** (чиқиндилардан ачитиб тайёрланадиган органик ўғит) пароним сўзларининг маъносини билмаганлиги учун кулгили вазиятга тушади: «Айланиб юриб тўртинчи бригада даласида жанжал устидан чиқиб қолибман. Бўлим бошлиги Ўрмон ака билан бригадир Раҳимжон ака нима тўғрисидадир қўлларини пахса қилишиб баҳслашмоқда эди. Мени кўриши билан бўлим бошлиги:

⁶¹ Ўзбек халқ ижоди. Аския. Ғ.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.-Т:1970,110-б.

⁶² Ҳожиев А. Ўша асар, 80-б.

- Ўртоқ агроном сиздан бир илтимосим бор,-деб қолди.

- Агар малол келмаса, мана бу Раҳимжонга, унинг аъзоларига **комност** тўғрисида гапириб берсангиз. Булар ҳалигача ҳеч нарса тушунмас экан.

- Марҳамат,-дедимда, у ёқ-бу ёққа қараб олгач, лекция ўқишга тушиб кетдим:

- Ўртоқлар, **комнот** жуда фойдали ичимлик, уни асосан мевадан тайёрлашади. Меваларнинг хили қанчалик кўп бўлса, у шунча ширин бўлади. Бизнинг Фаргона томонларда компотни ўрик, шафтолиқоқи ва олчанинг қуругидан тайёрлашади. Хуллас, компот ичмабсиз, дунёга келмабсиз... Гапимни тугатмасимдан ўтирган одамлар шарақлаб кулиб юборишди. (Х.Тўхтабоев)

Саид Аҳмад ўзининг «Синовчи учувчи» деб номланган ҳажвиясида ҳам ўхшаш талаффузли сўзлар воситасида паронамазияни юзага келтирган: Мухбир (микрофонга). Азиз радио тингловчилар! Ҳар бир корхонанинг маҳсулоти сифатини аниқлайдиган ўз синовчилари бўлади. Масалан: янги самолётни биринчи учуриб берадиган учувчини **снновчн-учувчн** дейдилар... Мана, қаршимизда турган барваста қоматли, қарши бургут нигоҳини эслатадиган, бутун вужудидан куч-гайрат, садоқат, вафо сезилиб турган киши мана шу заводнинг **снновчн-нчувчн**сндир...

Биринчи парчадаги паронамазияда иккита ўхшаш сўзнинг қаҳрамон тарафидан фарқланмаслиги, яъни иккита алоҳида сўз маъноларининг қориштирилиши натижасида кулгили ҳолат юзага келган. Иккинчи парчадаги паронамазияда эса қаҳрамон кулгили вазиятни юзага келтириш учун атайин ўхшаш талаффузли янги конструкцияни ҳосил қилади.

Знд маъноли сўзлар

Тилда зид маъноли сўзларнинг мавжудлиги бадий нутқнинг ифодалилиги, экспрессивлиги, таъсирчанлигини таъминлашда қулай воситалардан биридир. Шарқ адабиётда жуда қадим замонлардан буён тилдаги бу ифода имкониятидан кенг фойдаланиб келинган. «Шоир учун жуда зарур бўлган санъатлардан бири тазоддир. Бу санъат яна *мутобақа, тибоқ, татбиқ, муттазод, иттизод* ва *такофу* деб ҳам аталади. Бу

санъатда, бадиъшуносларнинг айтишича, зид маъноли сўзлардан фойдаланилади.»⁶³ Европа филологик анъанасида бу санъат «антитеза» деб юритилади. Бадиий матннинг лингвопоэтик таҳлилига багишланган ишларда зидлантириш, қаршилантириш атамаларидан фойдаланилади. Зид маъноли сўзларни ёнма-ён қўллаш орқали тушунчалар, белгилар, ҳолатлар, образлар зидлантирилади. Одатда, лисоний ва контекстуал ёки нутқий зид маъноли сўзлар фарқланади. Масалан: **Эски** қишлоққа **янги** одат. (Мақол) Ҳали анча баландда бўлса ҳам унинг **камолдан** **заволн** яқинроқ экани кўриниб турарди. Шунча ер **кўлдан** **чнққан** бўлса, унинг бараварига қанча давлат **кўлга** **киргандир**, муни худо биладую худонинг севимли бандаси қоракўз Мирёқуб билади!..(Чўлпон) Баъзан маҳоратли ёзувчилар қаҳрамонлар руҳиятидаги контрастликни бўрттириб тасвирлаш мақсадида муайян бир контекстуал синонимик қатордаги бир неча сўзни бошқа бир контекстуал синонимик қатордаги бир неча сўзга бирданига зидлантирадилар. Масалан: У вақтда ўзи – **кулдн**, **очнлдн**, **қувондн**, **гердайнб**, **осмондан** **қараб** **қадам** **босдн**... Хадичахон эса **эзнлдн**, **куйдн**, **ўртандн**, **хўрланнб** – **хўрланнб**, **аччнқ** – **аччнқ йнғладн**. (Чўлпон)

Контекстуал антонимлардан бадиий асарда тасвирнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида ишлатилади. Масалан:

«Зелихон Элчиндан қасос ҳақидаги гапларни биринчи марта эшитганда сергакланди. У **муштдек** юракни **қоядек** дард босиб турибди, деб юрса, бу вужудда вулқон куч тўплаётган экан...» (Т.Малик)

Бу нутқий парчада муштдек ва қоядек сўзлари «кичик» ва «катта» маънолари билан антонимик муносабатга киришган.

Зид маънолилиқни барқарор бирикмаларда ҳам кўплаб кузатишимиз мумкин. **Нбораларда**: **кўкка** **кўтармоқ** – ерга урмоқ, юзи ёруг – юзи шувут, **кўнгли** **оқ** – ичи қора, **кўзига** **иссиқ** **кўринмоқ** – **кўзига** **совуқ** **кўринмоқ** каби. Ёки сўз ва ибора ўртасидаги – лексик-фразеологик зид маънолилиқ: **хасис** – **кўли очик**, **хафа** – **огзи қулогида** каби. **Мақол ва**

⁶³ Рустмов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. –Т: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 64-б.

маталларда: Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда. Яхшидан от қолади ёмондан дод. Осмон йироқ – ер қаттиқ. **Ҳикматли сўзларда:** Билмаганни сўраб ўрганган – олим, орланиб сўрамаган – ўзига золим. (А.Навоий)

Кўп маъноли сўзлар

Ёзувчининг тилдан фойдаланиш маҳоратини белгилашда бадиий нутқ ифодалилигини қай даражада таъминлай олганлигига эътибор қаратилади. Буни кўп маъноли сўзларни ўз ўрнида, муайян эстетик мақсад билан қўллай олишидан ҳам аниқласа бўлади. Кўп маъноли сўзлар нутқнинг ифода имкониятларини кенгайтиришга кўмаклашувчи лисоний восита ҳисобланади. Масалан: **Юк** сўзи ўзбек тилида кўп маъноли сўз ҳисобланади. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида мазкур сўзнинг қуйидаги маънолари қайд қилинган: 1) «Бир ердан иккинчи ерга кўтариб, ташиб борилиши лозим бўлган огирлик»; 2) «Кишини уринтириб қўядиган, ташвишга соладиган ортиқча нарса, ташвиш, даҳмаза»; 3) «Қориндаги бола, ҳомила»; 4) «Диний эътиқодга кўра азиз-авлиёларни ранжитиш туфайли юз берадиган касаллик».⁶⁴ Ардоқли адибимиз Чўлпон ўзининг «Кеча ва кундуз» деб номланган романида қаҳрамонлар нутқида ана шу сўзнинг 2- ва 4- маъноларини қориштириш асосида ҳам қаҳрамонлар ички дунёсини ёрқинроқ очишга, ҳам чиройли кулги чиқаришга муваффақ бўлган: – Елкамда ўн путдан ўттиз пут юким бор... – деди мингбоши. Бу ҳам бақиришга яқин бир овоз билан айтилган эди. Учала хотин ҳам бу юкнинг нималигини англаб етолмадилар. Хадичахоннинг фикрича, мингбошига «ирим» қилган эдилар. Энди уни «қайтартирмак»дан ўзга илож йўқ эди. Бу фикр бошқа кундошларнинг мияларидан ҳам ўтмади эмас... Фақат Хадичахоннинг бу фикри қатъий бўлса керакким, яширишга лозим кўрмади:

– Ганимлар қасд қилганга ўхшайди. Қайтарма қилдириб берсамми? – деди.

⁶⁴ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. –Москва: «Рус тили», 1981, 2-том, 465-б.

–Аёлларнинг билгани ирим, билгани қайтарма, билгани азайимхон... – деди мингбоши... Шу очилишдан дадилланиб бўлса керак Хадичахон яна эътироз қилди:

–Ўзингиз ўз огзингиз билан «юк босди» демадингизми?

Мингбоши кулиб юборди:

–«Юк босди» деган бўлсам «қандай юк?» деб сўрагин-да, баччагар! –деди у.

Бу вақтда уйдагилар ҳам аста-секин ташқарига чиқиб яқин ўртага келган эдилар. Мингбоши давом қилди:

–Учаланг юкмисан менга?

–Нима оғиримиз тушди сизга? –деди Хадичахон. (Чўлпон)

Кўп маъноли юк сўзи мингбоши нутқида «ортиқча ташвиш» маъносида, яъни «учта хотини ўн пуддан ўттиз пуд» даҳмаза маъносида қўлланган, хотинлар эса бу сўзнинг қайд этилган 4-маъносида тушунганлар, шу тарзда кулгили ҳолат юзага келган.

Кўп маънолилик асосан сўзларга хос хусусият бўлиб бир сўзнинг бирдан ортиқ маънога эга бўлиши тушунилади. Ибораларда ҳам кўп маънолиликни кузатиш мумкин. Масалан: юраги қинидан чиқмоқ ибораси севинчни ва каттиқ кўрқувни ифодалашга хизмат қилади. Қизнинг паранжисини кўриши биланок йигитнинг юраги қинидан чиқаёзди (Ойбек). Кўркмайман деб бўлмайди, ўғлим. Шунақа вақтда одамнинг юраги қинидан чиқиб кетади (А.Қаҳҳор). Бош сукмоқ – қисқа фурсатга кирмоқ, хабар олмоқ; аралашмоқ, одамларга қўшилмоқ. Томдан тараша тушгандай – кутилмаганда, кўкқисдан; кўпол тарзда.

Эскирган сўзлар

Жамият ўсиб-ўзгариб борар экан, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий ҳаётдаги баъзи тушунчалар тамомила эскириб, амалиётдан чиқиб кетади. Бадий асарда муайян давр воқеалари тасвирланар экан, ана шу даврга оид бўлган эски тушунчаларга мурожаат қилмасликнинг асло иложи йўқ. Тилшуносликда бундай тушунчаларни ифодалайдиган сўзлар «архаик сўзлар» ва «историзм – тарихий сўзлар» деган номлар остида умумлаштирилади. Тилнинг ҳозирги даври учун

эскилик бўёгига эга бўлган тил бирлиги архаизм деб юритилади. «Архаизм ўзи номлаётган воқеликни англатувчи лексик бирлик билан ёнма-ён яшайди.»⁶⁵ Архаизмлар бадиий матнда тасвирланаётган давр воқелигини реал тасвирлаш, асарнинг тарихийлик руҳини таъминлаш мақсадида қўлланилади. Ўрду-кўшин, хандаса-геометрия, тилмоч-таржимон, мирза-котиб, садр-раис, лак-юз минг каби сўзлар ишлатилганда давр руҳи таъкидланган бўлади. Айрим архаик сўзлар замонавий маънодошига қараганда маънони кучлироқ ифодалаш хусусиятига эга бўлади. Масалан, йўқсил – камбагал архаик сўзларига эътибор берадиган бўлсак, «хеч нарсага эга эмаслик» маъноси йўқсил лексемасида камбагал лексемасига қараганда анча ортик, чунки мазкур сўзлар таркиби тарихий-этимологик таҳлил этилганида англанадиган йўқ-кам сўзлари қиёсланса, биринчисида айна белгининг ноль даражада эканлиги сезилади. Архаик сўзлар муайян даврнинг ёзма услубини ифодалашда ёки қаҳрамоннинг нутқий характеристикасини беришда ҳам услубий восита сифатида ишлатилади. Шеърятда нутққа кўтаринки руҳ бағишлаш мақсадида ишлатилади:

Сиз кўкнинг **қонқасин** қоққан соатда

Қуёш кўз уқалаб уйғонар эди.(Г.Гулом)

Улуг шаҳарларнинг бўйсирасида

Абадий ўринни топа олган **Шош**. (А.Орипов)

Не-не зилзиладан чиқолган омон

Манглайи ярқироқ маконсан буюк. (А.Орипов)

Ҳозирги кунда учрамайдиган, фақат тарихий нарса ёки воқеа-ҳодисаларнинг номини билдирувчи сўзлар историзм (тарихий сўзлар) дейилади. Историзмнинг архаизмдан фарқи шундаки, бугунги кунда ўша тарихий воқеликнинг ўзи ҳам уни англатувчи бошқа лексик бирлик ҳам бўлмайди, демак историзм ўзи ифодалаётган ҳодисанинг ягона номидир. Масалан: амин, пристав, мингбоши, нойиб, элликбоши, понсад кабилар бадиий матнда ишлатилганда китобхон ижтимоий бошқарув тизими билан боғлиқ тарихий воқеликни кўз олдида

⁶⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўша асар. 98-б.

келтиради. Тарихий сўзлар ҳам бадий матнда ўтмиш воқелигини реал тасвирлаш мақсадида ишлатилади.

Бадий асар тилидаги эскирган сўзларни таҳлил қилишда асар ёзилган даврни эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Чунки, «сўзлар ёзувчи яшаган, ижод этган даврдаёқ эскирган бўлиши мумкин бўлганидек, асар ёзилган даврда фаол истеъмолда бўлиб, кейинчалик истеъмолдан тушган»⁶⁶ бўлиши мумкин.

Янги сўзлар

Янгилик бўёгига эга бўлган, янги нарса-ҳодиса ва тушунчаларни ифодалаш учун ҳосил қилинган лексемалар неологизмлар – янги сўзлар дейилади. «Неологизм тилга умуман мансуб бўлиши ёки яққа шахс нутқига хос бўлиши мумкин. Биринчиси умумтил неологизми деб, иккинчиси индивидуал нутқ неологизми деб юритилади.»⁶⁷ Бадий асарда асосан индивидуал нутқ неологизмлари бадий-эстетик қиммат касб этади. Маҳоратли ёзувчилар воқеликни ўзига хос, бетакрор ва янгича ифодалашга ҳаракат қиладилар. Шунинг учун ҳали кўникилмаган ёки умуман кўлланилмаган, янги, оҳорли сўзлардан фойдаланадилар. Буни қуйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин: 1.Шу икки кечанинг ихтиёри менда! Мен – **жннланганман**, мен – ўтман, оловман! 2.Мирёкуб Акбарали мингбошини ҳақир кўради, хўрлайди, унинг **нтланншндан** кулади. 3.**Баҳорлашнб** бир бориб келаман, деб юриб эдим. (Чўлпон) 4.Шу боисдан Тарлонни ошиқча **зарбаламаднм**. 5.Бажаражак юмушларимни бот - бот **баёнлайдн**. 6.**Таътнлланнб нодаётққа** бордим. (Т.Мурод)

Шева сўзлари

Ёзувчилар ўз қаҳрамонларини ўзлари яшайдиган ҳудуд ва муҳитдан айирмаган ҳолда, ҳаётдагидек ишонарли ва жонли тасвирлаш эҳтиёжидан келиб чиқиб шевага хос сўзларни ишлатади. Шева сўзлари маҳаллий колорит, ҳудудий мансубликни ўзида аниқ акс эттириш билан бирга «бадий нутқда муайян эстетик функцияни бажаради. Бирок

⁶⁶ Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи. НД.-Самарқанд, 2004.

⁶⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўша асар. 93-б.

диалектизмларнинг эстетик қиммат касб этиши уларнинг бадий нутқдаги меъёри, қандай ишлатилиши ва айтилиши пайтда қандай диалектизмларнинг қўлланиши билан боғлиқдир.»⁶⁸

Тилшуносликка ойда адабиётларда шевага хос бирликларнинг фонетик, лексик ва грамматик диалектизмлар сифатида тасниф қилинганлигини кузатиш мумкин. **Фонетик диалектизмлар** асосан, товушларни ўзгартириб қўллаш, товуш орттирилиши, товуш тушиши ва товушларни қаватлаб қўллаш кўринишларида намоён бўлади. Масалан: 1.Зебининг қиш ичи сиқилиб, занглаб чиққан кўнгли баҳорнинг илиқ ҳовури билан очила тушган; энди, устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам, аллақайларга **тала**-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган эди.(Чўлпон) 2.Энахонларнинг бутун оиласи ёйилган қопнинг теграида **жугарн** укалаб ўтирардилар. (Чўлпон) 3.Тошканиям олибдими-а? 4.Телевизорнинг ичида-да, **улим**. 5.Обрўй бор-да, обрўй! 6.Ана энди, куёшда мазза қилиб товланиб ётамиз. (Т.Мурод) **Лексик диалектизмлар** ҳам ўз навбатида ички гуруҳларга бўлиб ўрганилади: соф лексик диалектизмлар, этнографик диалектизмлар ва семантик диалектизмлар. Масалан: 1.Кампир шотнинг ён ёғочини силаб ўйнар, Энахон оғзидан олган сақичини эзиб «соққа» ясар...(Чўлпон) 2.Жиянингиз қишлоқдан зигир мой олиб келди. Шунини **чучтянман**. (Т. Мурод). 3.У ёзлик кийимини кийиб, тўппа-тўғри биринчи класс номерга борди ва ўзи учун ажратилган кичкинагина **чнглнинг** (бежирим) ва соз уйига ўрнашди. (Чўлпон). 4.Ток ости **сўрн олачалноқ** кўлага бўлди. (Т.Мурод)

Муайян шева тарқалган ҳудудда яшовчи кишиларнинг ўзларига хос бўлган урф-одатларининг номлари **этнографик диалектизмлар** деб юритилади. Бундай сўзлар тасвирнинг реаллигини таъминлайди: У эшикдан кирар – кирмас **тўй тўққизни** хотинига узатиб: - Қизинг қани? – дея сўради.(Чўлпон) Бирор сўз адабий тилда ҳам, шевада ҳам мавжуд бўлиб, шевада адабий тилда бўлмаган маъноси билан қўллана оладиган сўзлар **семантик диалектизмлар** деб

⁶⁸ Абдураҳмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси.-Т: Фан, 1981, 24-б

юритилади. Масалан, Мен **бувнмдан** (онамдан – М.Й.) берухсат меҳмон **чақирмайман.** (Чўлпон) **Грамматик дналектнзмларнинг** ҳам морфологик ва синтактик деб аталувчи ички гуруҳлари мавжудлигини кайд этиш мумкин. Масалан: Қурвонбиби бу ҳақиқатни ўзи-ўз кўнглида неча марта такрорлаган **бўлсайкнн.** Биламиз, тақсир, янги уйланган одам**дн** гапга тутиб бўлмайди.

Шевага хослик ибораларда ҳам мавжуд бўлиб бадий матн қаҳрамонларининг маълум бир ҳудудга мансублигини ва воқеа-ҳодисалар бўлиб ўтаётган ўринни таъкидлашга хизмат қилади. Масалан, Тоғай Мурод асарларида Сурхондарё шевасига хос фразеологизмлар кўп қўлланилган: Эсон хизматкорни боласи Ботир кўшчи тумандан **айннб келдн.** Холилатиб-холилатиб **оёқ нлдн.** Шаҳодат бармогини боши узра **ннш этдн.**

Чет ва ҳақорат сўзларн

Бадий адабиётда муайян тасвир мақсади билан ўзга тилга оид сўз ва иборалар қўлланиши кузатилади. Тилнинг лугат таркибига киритилмаган, фақатгина огзаки нутқда мавжуд бўлган бундай чет сўзларидан бадий нутқда қаҳрамон характери, миллий мансублиги ва ички дунёси тасвирида ҳамда воқеа-ҳодисага хорижга хослик таъкидини бериш мақсадида ишлатилади. Шунингдек, воқеалар бўлиб ўтаётган ўринга ишора қилиш ёки нутқий вазият ва унда иштирок этаётганларнинг миллий мансублиги ҳақида маълумот бериш истаги билан ҳам киритилиши мумкин. Бундай бирликлар **варварнзм** (айрим адабиётларда **экзотнзм**)лар деб юритилади. Масалан, қуйидаги парчада татар миллатига мансуб Фатхуллин исмли амалдор нутқида келтирилган варваризмлар қаҳрамон характерини тўлиқ очиб беришга хизмат қилган:- Ўху, толковий малай шул. Бундан отличний коммунист чиқа. Ул партия учун атисидан кечди. Динсиз эканини доказат этиш учун колбаса йиб курсатди. Буни ўз кўзингиз билан кўрдингиз. Только патриот коммунистгина колбасани шулай ейиши мумкин. Браво, браво! (С.Аҳмад)

Тилшуносликда **вульгарнзмлар** деб аталувчи ҳақорат сўзларида ўта салбий муносабат, камситиш, менсимаслик,

ҳақорат каби бир катор ифода семалари жуда очик кўриниб турган бўлади. Бундай сўзлар кўпроқ номинатив маъноларига кўра эмас, айти шу коннотатив маъноларига кўра нутқда яшайди. Ҳақорат сўзлари бадий асарларда асосан, қаҳрамонлар нутқида ишлатилади. Лисоний таҳлил жараёнида бадий асарга олиб кирилган вульгаризмларни кимнинг (жинси, ижтимоий табақаси, мавқеи, ёши кабилар) нутқида ишлатилаётганлигига қараб гуруҳлаш, қандай вазиятларда ва нима сабабдан қўлланилаётганлигини ҳамда уларнинг лексик-семантик таркиби, шевага хосланганлиги кабиларни аниқлаш лозим бўлади. Мисоллар: –Ҳей! Бакка туш, **энағар!**, Момо қолди... Юрагинг совудими, **ҳаромн?** Энди яйлов кенг бўлди сенга! Богда жавлон урасан, **снлкасал!** (Ш.Холмирзаев) - **Аҳмоқ!** – деди кампир. – Қаёқларда санқиб юргандинг? (С.Аҳмад) – Нима, нима? Менга тил тегизди? Нималар дейди **хотинталок?** (Чўлпон) -**Ўббо, баччаталок...** (А.Қодирий) Ганимат гарники, дейдилар,-деди Ботир фирка. (Т.Мурод)

Барқарор бирикмалар

«Икки ва ундан ортиқ сўзларнинг ўзаро барқарор муносабатидан ташкил топган, нутқ жараёнига тайёр ҳолда олиб кирилувчи, тил эгалари хотирасида имконият сифатида мавжуд бўлган тил бириклари барқарор бирикмалар дейлади.»⁶⁹ Иборалар, мақол-маталлар ва ҳикматли сўзлар барқарор бирикмалар ҳисобланади.

Иборалар. Воқеликни образли тасвирлашда, уни китобхон кўзи ўнгида аниқ ва тўла гавдалантиришда фразеологик ибораларнинг ўрни, аҳамияти беқиёсдир. Иборалар ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларни кузатиш, жамиятдаги мақбул ва номақбул ҳаракат-ҳолатларни баҳолаш, турмуш тажрибаларини умумлаштириш асосида халқ чиқарган хулосаларнинг ўзига хос образли ифодаларидир. Ёзувчилар одатда тасвир мақсадига мувофиқ ибораларни танлаб қўллаш билангина кифояланиб қолмайдилар. Балки, қаҳрамонлар

⁶⁹ Нурмонов А., Собиров А., Юсупова Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Академик лицейларнинг 2-босқич талабалари учун дарслик)-Т., «Шарқ», 2002, 103-б.

табиати, рухий ҳолати, ҳаёт тарзига мослаб ўзгартиради ва қайта ишлайди. Шу тарзда халқ иборалари сайқалланиб, янги маъно нозикликлари билан тўйиниб боради. Халқ ибораларини қайта ишлашнинг усуллари, уларга янгича ранг ва тус, янгича маъно талқини беришнинг йўллари жуда хилма-хилдир. Бунга «умумтил ибораси замиридаги маънонинг янгича талқинини очиш, иборанинг лексик таркибини ўзгартириш ва унинг семантик-стилистик функцияларини кенгайтириш, иборага янгича мажозий ва образли маънолар киритиш каби усулларни киритиш мумкин.»⁷⁰ Фразеологик ибораларни қайта ишлашнинг турли усуллари Б.Йўлдошев томонидан кенг ўрганилган.⁷¹ Бадиий матнда энг кўп учрайдиганлари қуйидагилардан иборат: **1.Ибора таркибидаги айрим сўзларни алмаштириш:** Яна уч кун жим туриб берсангиз, мулла минган велоснедек ювош бўлиб қоласиз. (С.Ахмад) Мингбошининг фалон – фалонлари бизни кўзига иладими?,- деб хабар ҳам қилмабмиз. Нега индамайсанлар? Огзингга нахта тикднингми хамманг? Дунёда ўз оёғига ўзи болта чонадиган аҳмоқ ҳам бўладими? (Чўлпон) **2.Ибора таркибинини кенгайтириш.** Бунда ибора таркибига янги сўз киритилади. Тилимизда жар солмоқ ибораси мавжуд. Чўлпон уни қўшқарнайи билан жар солмоқ тарзида кенгайтиради: Мингбошилиқни тортиб олиб, эл кўзида тамом шарманда қиладигандай! Абдисамат билан Ёдгор эчки, Умарали пучуклар яна қўшқарнайи билан жар соладигандай! **3.Ибора таркибинини қисқартириш.** Ибора таркибидаги айрим сўзларни тушириб қўллаш тилдаги тежамкорлик талаби билан амалга оширилади. Аммо ёзувчилар бундан ўз бадиий-лисоний мақсадига кўра фойдаланадилар. Тилимизда кўлини ювиб қўлтигига урмоқ ибораси мавжуд бўлиб, унинг маъноси «ихлоси қайтиб, ишонмай қўйиб, диққат-эътибордан соқит қилмоқ» тарзида изоҳланади. Чўлпон «Кеча ва кундуз» романида уни мана бундай қисқартирилган ҳолда қўллайди: Ундан кейин, қишлоқ одамларининг шунақа ўзбошимча ҳаракатларига йўл қўйиб берсак, оз вақт ичида қишлоқдан қўл

⁷⁰ Шомақсудов А ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси. –Т: 1974. 70-б.

⁷¹ Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари.-Самарқанд, 1999.

ювншнмнз керак бўлади. Бу иборанинг нойиб тўра нуткида кўл ювмоқ тарзида қисқариши нафақат шакл ихчамлиги учун, балки маъно силжиши учун ҳам хизмат қилган. Нойиб тўранинг «воқеалар шу тахлит давом этса, оз вақт ичида биз қишлоқни ташлаб чиқишимизга тўғри келади» демоқчи эканлиги мазкур ибора орқали таъкидланган. Бундан кўриш мумкинки, айна иборанинг қисқарган варианты «ташлаб чиқмоқ», «ажралмоқ», «қочиб қолмоқ» каби янги маъно кирралари билан матн бадииятини бойитган.

Бадиий асарда қўлланилган ибораларни ўрганишда бир асар доирасидаги фраземалар миқдорини (фондини) аниқлаш ва характерли хусусиятларига қараб таснифлаш, уларни структурал-семантик жиҳатдан тавсифлаш ҳамда матндаги вазифасини текшириш лингвопоэтик таҳлил талабларидан ҳисобланади. Ана шундай таҳлилда ёзувчининг имконият сифатида мавжуд бўлган тил бирликларидан фойдаланиш маҳорати ҳам намоён бўлади.

Мақол - матал ва ҳикматли сўзлар

Мақоллар – грамматик жиҳатдан тугалланган фикрни билдирувчи, кичик, ихчам, ўткир мазмунли, кўчма маънода ёки ҳам кўчма маънода, ҳам ўз маъносида қўлланадиган ҳикматли халқ ибораларидир.⁷² Мақолларда фикрни лўнда ва тиник ифодалаш имкониятининг мавжудлиги нутқнинг таъсирчанлигини таъминлашда жуда кўл келади. Бадиий асарнинг халқчиллигини, ҳаққонийлигини таъминлашда ҳам мақолларга мурожаат қилинади. Қахрамонлар нутқини бойитиш, эмоционал-экспрессивликка эришиш мақсадида ҳам мақоллардан кенг фойдаланилади. Яхшининг сўзи – қаймоқ, Ёмоннинг сўзи – тўқмоқ. Эшикли бўлдинг – бешикли бўлдинг. Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин. Сулаймон ўлди девлар қутилди. Ҳамал келди – амал келди каби образли ва яхлит барқарор бирикмалар мақол ҳисобланади. «**Маталлар**– тарбиявий, панд-насихат маъноларини ифодаловчи, грамматик жиҳатдан тўлиқ гап шаклида бўлган, фақат ўз маъносида – тўғри маънода қўлланадиган, қиска, ихчам халқ

⁷² Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати.-Т:«Ўқитувчи»,1984,11-б.

ибораларидир.»⁷³ Масалан: Гўшт суяксиз бўлмас, шоли – курмаксиз. Гумон иймондан айирир. Гул тиконсиз бўлмас кабилар матал ҳисобланади. **Ҳикматли сўзлар** маълум шахслар томонидан айтилган ёки асарларида ишлатилган ихчам, маънодор, ишлатишга қулай ва қуйма фикрлардир. Нутққа тайёр ҳолда олиб кириш имкониятига эга бўлган бундай сўзлар **афоризмлар** ҳам дейилади. Тилшуносликда мақол-матал ва ҳикматли сўзлар «**наремалар**» деб ҳам юритилади. Ҳатто тилшунослар Ҳамдам Бердиёров ва Раззоқ Расуловлар томонидан махсус лугат – «Ўзбек тилининг паремиологик лугати» ҳам тузилган. Бундан ташқари мақоллар ҳамда афоризмларга бағишланган кўплаб лугатлар мавжуд.⁷⁴ Бадиий асарни лисоний жихатдан таҳлил қилишда бундай лугатлардан унумли фойдаланиш зарур.

♣ **Назорат учун савол ва тоншириқлар**

1. Маънодош сўз ва ибораларнинг бадиий матндаги ўрни ҳақида маълумот беринг.

2. Шаклдош сўз ва ибораларнинг бадиий матнда қўлланиши ҳақида маълумот беринг.

3. Паронамазия деганда нимани тушунаси?

4. Зид маъноли сўз ва иборалар матнда қандай вазифа бажаради?

5. Кўп маъноли сўз ва ибораларнинг эстетик функция бажариши ҳақида маълумот беринг.

6. Эскирган сўз ва иборалар деб нимага айтилади?

7. Янги сўзлар бадиий матнда қандай вазифа бажаради?

8. Шева сўзларининг эстетик вазифаси ҳақида маълумот беринг.

9. Чет ва ҳақорат сўзлари нима мақсадда бадиий матнга олиб кирилади?

10. Барқарор бирикмалар деб нимага айтилади?

Бадний матннинг морфологик хусусиятлари

⁷³ Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўша асар. 12-б.

⁷⁴ Ўзбек халқ мақоллари. –Т: «Шарқ», 2003.; Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани. –Т: «ЎМЭ», 2001.

Бадиий матннинг лисоний хусусиятлари таҳлил қилинганда морфологик бирликларнинг ишлатилиши билан боғлиқ ҳолатлар ҳақида фикр юритиш талаб қилинади. Морфологик бирликларнинг эстетик вазифаси деганда «махсус сўз формалари воситасида, шунингдек маълум бир грамматик маъно ва функцияга эга бўлган сўз формасини махсус қўллаш орқали экспрессивлик – эмоционаллик ифодаланиши тушунилади.»⁷⁵ Экспрессивлик ижобий ва салбий маъно қиррасига эга бўлган сўзларда аниқ кўриниб туради. Бадиий матн лисоний жихатдан текширилганда даставвал ана шундай маъно қирраларига эга бўлган бирликларни ажратиш ва қайси туркумга ҳослиги, кимнинг нутқида, нима мақсад билан қўлланилганлиги, кимга нисбатан, қандай вазиятда ишлатилганлигига эътиборни қаратиш лозим бўлади. Одатда эркалаш – суйиш, ҳурмат – эъзозлаш, кўтаринкилик, улугворлик, тантанаворлик каби маъноларни билдирувчи сўзлар ижобий маъно қиррасига эга бўлган сўзлар ҳисобланади. Масалан: қизалоқ, тойчоқ, ўргилай, гиргиттон бўлай, болагинам, оппогим, дўмбогим, арслоним, паҳлавоним, шакарим, шириним каби. Салбий маъно қиррасига эга бўлган сўзлар сирасига жирканиш, манманлик, менсимаслик, кибрилиқ, масхара, нафрат, газаб, киноя, кесатик каби субъектив муносабатни ифодаловчи сўзлар қиради. Бундай маъноларни юзага келтирувчи омилларни аниқлаш ва баҳолаш лисоний таҳлилнинг асосини ташкил қилади. Ўзбек тилида кичрайтириш шакли –ча, –чоқ, –чак қўшимчалари билан; эркалаш шакли –жон, –хон, –ой, –(а)лоқ аффикслари ёрдамида ҳосил қилинади. Ҳурмат, менсимаслик, истехзо, умумлаштириш, тур-жинсга ажратиш каби маънолар –лар аффикси билан ҳосил қилинади. –гина қўшимчаси чегара, эркалаш, яқинлик маъноларини юзага чиқаради. Таҳлил жараёнида матнда қўлланилган барча морфологик бирликлар эмас, эстетик мақсад аниқ кўриниб турадиган, ёзувчининг бадиий нияти ифодаланган морфологик ўзгачаликлар ҳақида сўз юритилади. Масалан, энг кўп ишлатиладиган бадиий тасвир

⁷⁵ Абдуллаев А. Ўша асар, 41-6

воситаларидан бири такрордир. Морфологик бирликларнинг такрорланишидан юзага келадиган услубий восита – **морфологик параллелизмнинг қўлланилиш мақсади лисоний жиҳатдан тадқиқ этилиши мумкин. Ёки, аффиксал синонимия, аффиксал омонимия ва аффиксал антонимия** ҳодисасидан экспрессив мақсадларда фойдаланилган ҳолатларни аниқлаш мумкин. Шунингдек, атоқли отлар сирасига кирувчи – **антропонимларнинг** муайян мақсад билан қўлланишига алоқадор кузатишлар олиб бориш мумкин. Чунки бадиий асарда қўлланилган исмлар ичида алоҳида услубий мақсад юкланганлари ҳам бўладики, улар ёзувчининг гоаявий-бадиий ниятини аниқлашга ёрдам беради. Ўзбек адабиётида персонаж характер – хусусиятини очиқ берувчи киноявий тағмаёноли кулги яратувчи исмлар Саид Аҳмад ва бошқа ёзувчиларнинг ҳажвий асарларида жуда кўп учрайди. Ғойибназар Пинҳонов, Олди Соттиев, Тижоратхон каби киши номларида ёзувчининг кинояси аниқ сезилиб туради. Тоғай Мурод асарларидаги антропонимларнинг услубий қўлланиши ҳақида тадқиқодчи М.Қосимова қуйидагиларни ёзади: «Дехқонкул – асардаги асосий қаҳрамон. Дехқон – асосий касби экин экишдан, дехқончиликдан иборат киши. Лекин ёзувчи Дехқон сўзига ўзбек исмларига қўшиб айтиладиган – бой, –жон, –бек каби шакл ҳосил қилувчи қўшимчаларни эмас, айнан «кул» морфемасини қўшади. Бунда кул сўзининг кўчма маънодаги «кимсага кўр-кўрона хизмат қилувчи, бўйсунувчи, итоатгўй, малай, хизматкор» семалари юзага бўртиб чиқади. Натижада шўролар мустамлакаси даврининг муте, итоатгўй, ҳокисор қурбони бўлган Дехқонкул образи китобхон кўз ўнгида яққол намоён бўлади»⁷⁶ ва узоқ сакланиб қолади. Қаҳрамоннинг ҳаёти, тақдири ва руҳияти билан унинг исми ўртасидаги мувофиқликдан экспрессив эффект юзага келган. Бу албатта ёзувчининг лисоний маҳорати ҳисобланади ва бундай ҳолатларни тадқиқ этиш орқали ёзувчининг поэтик оламига кириб борилади.

⁷⁶ Қосимова М. Бадиий нутқ индивидуаллигининг лингвистик хусусиятлари.-Андижон, НДА.

¶ Назорат учун савол ва тоншириқлар

1. Бадиий матннинг морфологик хусусиятлари деганда нимани тушунасиз?
2. Ижобий ва салбий бўёқдор сўзларнинг эстетик вазифаси деганда нимани тушунасиз?
3. Анторпонимларнинг услубий хусусиятлари ҳақида маълумот беринг.
4. Морфологик параллелизм деб нимага айтилади?
5. Қўшимчалардаги синонимия, омонимия ва антонимиядан бадиий матнда нима мақсадда фойдаланилади?

Бадиий матннинг синтактик хусусиятларини

Бадиий нутқнинг таъсирчанлигини таъминлашда синтактик усулдан кенг фойдаланилади. Экспрессивликнинг намоён бўлиш шаклларини теран тадқиқ қилган тилшунос Адхам Абдуллаев «синтактик градация, синтактик синонимия, боғловчиларнинг махсус қўлланиши, антитеза, монолог, сукут, инверсия, такрорий гаплар, риторик сўроқ» каби услубий фигуралар «фикрнинг ўта таъсирчан ифодаланиши»га хизмат қилишини таъкидлайди.⁷⁷ «Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили» китоби муаллифлари синтактик фигураларнинг қуйидаги асосий кўринишлари мавжудлигини баён қилишади: «анафора, эпифора, такрор, антитеза, градация, эллипсис, аллитерация, риторик сўроқ кабилар»⁷⁸ Бу услубий воситалар мавзуга алоқадор бўлган деярли барча адабиётларда учрайди. Умумлаштирадиган бўлсак қуйидаги ҳолат юзага чиқади: 1.Синтактик параллелизм. 2.Эмоционал гап. 3.Риторик сўроқ гап. 4.Инверсия. 5.Эллипсис. 6.Градация. 7.Антитеза. 8.Фарқлаш. 9.Ўхшатиш.

Синтактик параллелизм. Бадиий матнда синтактик жиҳатдан бир хил шаклланган гаплар кўп қўлланилади. Тилшуносликда бундай қурилмалар параллелизм атамаси остида ўрганилади. Параллелизм (юнонча, *parallelos*-ёнма-ён борувчи) ёнма-ён гаплар, синтагмаларнинг бир хил синтактик қурилишга эга бўлиши. Масалан: Ошхона тараф кулоқ тутади. Дарвоза тараф кулоқ тутади. Молхона тараф кулоқ тутади. Овоз қаердан келяпти – билолмайди (Т.Мурод). «Параллел бирликларнинг асосий вазифаси фикрга изоҳ бериш ва, энг муҳими, унга тингловчини тўла ишонтира олишдан иборат. Улар тил услубий воситаларининг бойиши манбаларидан бири бўлиб, поэтик нутқда кўп қўлланадиган, энг маҳсулдор ва таъсирчан синтактик бирлик ҳисобланади».⁷⁹ Бир хил шаклланган гаплар бадиий нутқ таъсирчанлигини бойитиш билан бирга маънони кучайтиришга ва фикрнинг батафсил - атрофлича ифодаланишига, тасвир объекти билан боғлиқ

⁷⁷ Абдуллаев А. Ўша асар. 58-б.

⁷⁸ Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили.-Т.1990,34-б.

⁷⁹ Шукурув Р. Синтактик параллелизмнинг услубий ваз-лари.//ЎТА, 2004,№2,73-б.

маълумотлар фондининг кенгайиб боришига хизмат қилади. Масалан: Қўшчи калондимог – калондимог қадам босди. Кибор – кибор кулоч отди. Керма кош – керма кош бокди. (Т.Мурод) Бу мисолда қахрамоннинг уч хил ҳаракати бир хил шаклланган гапларда ифодаланган, яъни, қадам босмоқ – кулоч отмоқ – бокмоқ. Қуйидаги мисолда эса бир ҳаракат билан боғлиқ маълумотлар фонди параллел гапларда кенгайиб боради: Том бош – адогилаб қадамлади. Вазмин – вазмин қадамлади. Олисларга доно – доно боқиб қадамлади. Ёки: Қўшчи қўллари кетида тагин қадам олди. Мағрибга боқиб қадам олди. Машрикқа боқиб қадам олди. (Т.Мурод)

Эмоционал ганлар. Сўзловчининг ўта хурсандлик ёки ўта хафалик ҳолатларини ёки қахрамоннинг хис-ҳаяжонини, воқеа-ҳодисага эмоционал муносабатини ифодаловчи гаплар эмоционал гаплар ҳисобланади. Эмоционал гаплар таркибида махсус ижобий ва салбий бўёқдор сўзлар (чехра, ўктам, табассум / турк, қўпол, тиржаймоқ каби) мавжуд бўлади. Ўша сўзлар орқали қахрамон руҳиятида кечаётган севиниш, кўркув, газаб каби психологик жараёнларни ҳамда ёзувчининг тасвир объектига нисбатан субъектив муносабатини билиб оламиз. Эмоционал гаплар таркибида ижобий ёки салбий бўёқдор сўз ва иборалар, ҳис-туйғу ифодаловчи ундовлар (оҳ, вой шўрим, эҳ аттанг, бай-бай-бай каби), муносабат ифодаловчи ундалмалар қатнашади ва улар нутқнинг экспрессивлигини таъминлашга хизмат қилади: Қандай ёқимли тонг! Тўйиб–тўйиб нафас оласан! Бунча фусункор бўлмаса баҳор! Қишлоғимиз нақадар гўзал–а! (Ғазетадан). Сарваров тўнгиллади: –Иккинчи чиқишимда ушлаши керак эди. Биринчи чиқишимдаёқ ушлаб ўтирибди бу мияси айниган чол (С.Аҳмад). – Тилимни қичитма, жўжаҳўроз! Айтмадимми, кузда қийқиллаб столнинг тагига кириб кетасан, деб... Эҳ-э, сенинг хўроз бўлишингга хали ўн тўрт процент бор. Баҳорда қариллаб ҳеч кимга сўз бермагандинг. Менга, кеккайма, дегандай шама қилдинг-а! (А.Қаҳҳор) Эвоҳ, эссиз умр, эссиз қизим!.. Вой бечора! – деди Ғулсумбиби бирдан. Шўрлик қизга қийин бўлибди ҳаммадан (Ойбек).

Риторик сўроқ гаплар ҳам бадий матннинг эмоционал-экспрессивлигини таъминловчи услубий воситаларидан ҳисобланади. Тасдиқ ва инкор мазмунига эга бўлган, тингловчидан жавоб талаб қилмайдиган гаплар риторик сўроқ гап дейилади. Кўпинча риторик сўроқ гаплар таркибида *наҳотки, ахир* каби таъкидни кучайтирувчи сўзлар келади. Улар нутққа кўтарики руҳ багишлайди ва тасдиқнинг кучли эмоция билан таъкидланиши учун хизмат қилади. Бундай гап шакллари қаҳрамоннинг хайратланишини, қувончини, ажабланишини, шубҳа ва гумонсирашини, газаб ва нафратини ифодалашда жуда кўл келади. Ички ва ташқи нутқда, монологик ва диалогик нутқларда кенг қўлланилади. Ардокли шоир Абдулла Ориповнинг «Оламонга» деб аталган қуйидаги шеъри риторик сўроқнинг гўзал намунаси бўла олади:

Машраб осилганда қаёқда эдинг?
Чўлпон отилганда қаёқда эдинг?

Суриштирганмидинг Қодирийни ё
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?

Хукмлар ўқилур сенинг номингдан,
Тарихлар тўқилур сенинг номингдан.

Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
Нечун томошага бунчалар ўчсан?

Қаршингда ҳасратли ўйга толаман,
Қачон халқ бўласан, эй, сен – оломон?!

Инверсия деб гап бўлақларининг ўрин алмашилиши, ёки гап бўлақлари жойлашиш тартибининг маълум бир мақсад билан ўзгариши ҳодисасига айтилади. Инверсия оғзаки нутққа хос хусусият. Бадий матнда қаҳрамонлар нутқини жонли нутққа яқинлаштиришда, уларнинг тилини индивидуаллаштиришда мазкур усулдан фойдаланилади: Болангни олиб кетсанг-чи! Кўрмаётисанми, бу ерда одамлар ишлаб

ўтирипти! (А.Қаххор) – Ташла у тошни! – деб дўк қилиб қолди онам. Кўчанинг ўртасидан хайдатиб кетдим аравани. – Биласизми, нимага эргашдим сизга? – деб қолса бўладими шунда. (Ш.Холмирзаев)

Шеъриятда эса ифодалиликни, оҳангдорликни ва таъсирчанликни таъминловчи муҳим услубий восита сифатида кўп ишлатилади: Бозорга ўхшайди асли бу дунё,

Бозорга ўхшайди бунда ҳам маъни.

Иккиси ичра ҳам кўрмадим асло,

Молим ёмон деган бирор кимсани.

(А.Орипов)

Эллипсис (юн. *elleipsis* – тушиш, туширилиш) деб нуткий алоқа жараёнида гап бўлақларининг муайян мақсад билан туширилиши ҳодисасига айтилади. Бундай туширилиш тилдаги лингвистик иқтисод - лисоний тежамкорлик тамойили асосида амалга оширилади. Масалан: –Авайлаганинг шу бўлса... унинг зардали овози ҳам жонимга тегди. (Ё.Акрам) Илтимос тўхтанг... Анавинга қаранг! (Ш.Холмирзаев) –Нима қилардингиз шу сассик билан тортишиб? (С.Аҳмад) – Топамизда, – дедим. Талантлар сени редакциянгга эмас, редакциям бўлмасаям менга келади. (Ш.Холмирзаев) Келтирилган мисолларнинг биринчи ва иккинчисида «нарсаси» сўзи, учинчи ва тўртинчисида «одами» сўзи эллипсисга учраган. Бу жонли нутқ учун табиий ҳол бўлиб, бадий матнга ҳам ҳудди шу – жонли нутққа хос табиийликни таъминлаш мақсади билан олиб қилинган. Бадий матндаги эллипсис текширилганда, қайси гап бўлаги эллипсисга учраганлиги ва бундан қандай мақсад қозонилганлиги изоҳланади.

Эллипсисни мақолларда жуда кўп учратамиз. Сўзларнинг туширилиши натижасида мақол табиатига хос ихчамлик ва ифодалилик юзага келади: Айрилганни айиқ ер, бўлинганни бўри ер. Яхши билан юрсанг, етарсан муродга. Ёмон билан юрсанг қоларсан уятга. Яхши хунук либос билан ҳам яхши. Аҳмоқ оғасини танимас, Тўқмоқ тоғасини танимас.

Градация (лот. *gradatio* – зинапоя, босқичма босқич кучайтириш) Нутқ парчаларидан бири иккинчисининг

маъносини кучайтириб боришдан иборат услубий жараён.⁸⁰ Бадиий адабиётда ҳолатларни, туйғу ва кечинмаларни қиёслашда, хис-хаяжонлар жунбушини тўлиқ ифодалашда градация усулидан фойдаланилади. Адабиётларда градация хусусиятларига кўра турлича тасниф қилинади: моҳиятига кўра: **кўтарилувчи градация** (климакс) ва **насаювчи градация** (антиклимакс); ифода усулига кўра: **мантқий**, **эмоционал** ва **мнқдорий градация**; ифода материалига кўра: **лексик градация** ва **синтактик градация**.

Мен надоматларни унутганман. Мен мерос довламайман. Мен молпараст ҳам эмасман.

Лекин қани менинг етти маъдандан эритиб қуйилган дарвозам?

Жаҳоннинг бир мўъжизаси?

Олтин, темир, қурч, калай, пўлат, мис, қумуш дарвозам?

Бибиҳоним дарвозаси?

Йўқолган дарвоза...

Ўгирланган дарвоза...

Танга қилиб майдаланган дарвоза... (И.Ғафуров)⁸¹

Келтирилган мисолда дастлаб шахсий сифатлар босқичма – босқич кучайтириб тасвирлаяпти. Кейин, дарвоза билан боғлиқ сифатлар тасвирида пасаювчи градацияни кузатиш мумкин: мўъжизавий дарвоза – олтин дарвоза – темир дарвоза – қурч дарвоза. Ортидан дарвозанинг кимга тааллуқли эканлиги айтилади ва яна кўтарилувчи градациядан фойдаланиб дарвозанинг гойиб бўлиш сабаби ошкор қилинади: дарвоза йўқолган – (аслида) ўгирланган – (ва) танга қилиб майдаланган. Иброҳим Ғафуровдан градацияга яна бир гўзал мисолни келтирамиз. Унда ҳисларнинг жунбуши кўтарилувчи ва пасаювчи градация орқали ўта таъсирчан ҳолда ифодаланган.

Беатриче ётмаган Усмоннинг тўшагида,
Зарема ётмаган Усмоннинг тўшагида,
Насима ётмаган Усмоннинг тўшагида,

⁸⁰ Қаранг: Ҳожиёв А. Ўша асар, 31-б. Бобоев Т. Бобоева З. Ўша асар, 90-б. Мамазияев А. Ўша асар, 16-б.

⁸¹ Иброҳим Ғафуров. Илтижо. Ғ.Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991.

Хурлар ётмаган Усмоннинг тўшагида,
 Парилар ётмаган Усмоннинг тўшагида.
 Фақат Усмон ётган Усмоннинг тўшагида.
 Қамоқнинг тўшаги.
 Миллионлаб бегуноҳлар ётган бундай тўшакларда.
 Улар кўз ёшлардан кўл бўлиб кетган,
 Улар унсиз нолалардан чўл бўлиб кетган,
 Улар армонлардан йўл бўлиб кетган...
 Дунё ётар шу тўшакда.
 Шеър ётади шу тўшакда. Парлари қофия. Сомони вазн.
 Усмон Носирнинг тўшаги –
 Хаёлларин кемаси.
 –Тўшагимни асранг, ога, –деди у энг сўнг
 дамда. –
 Олтин булутлар ухлаган унда. Армонли байтлар
 тунаган унда.
 Лек тўшакни асрамадилар. Фаросат етмади
 одамларда. (И.Ғафуров)

Антитеза (antithesis – қарама-қарши қўйиш, зидлаш) деб мантикий жиҳатдан қиёсланувчи фикр, тушунча, сезги ва тимсолларни қарама-қарши қўйиш, зидлаш ҳодисасига айтилади. Воқеа-ҳодисалар моҳиятидаги зиддиятни очиш учун асосан, бадий нутқда зид маъноли қўшимчалар, зидловчи боғловчилар, сўз ва иборалардан фойдаланилади. «Зидлашда воқеа, ҳодиса, белгиларни ўзаро зид қўйиб шулардан бирининг белгиси алоҳида таъкидланади. Зидлаш ҳодисаси ҳам икки компонентдан иборат бўлади ва кейинги компонентдан англашилган мазмун таъкидланади. Демак, зидлашда икки қисм мавжуд: зидловчи қисм ва зидлаш асосида таъкидланувчи қисм.» Зидлаш асосан боғланган ва боғловчисиз қўшма гап шаклларида кузатилади. Бадий матнни лисоний жиҳатдан таҳлил қилишда зидлантиришдан ёзувчининг кўзда тутган мақсади нима эканлигини аниқлаш талаб қилинади. Ёзувчининг маҳорати зидлантирилаётган воқеликлар учун танланган ифода материалида янада аниқ кўринади. Масалан: Нонингни йўкотсанг йўкот, номингни йўкотма! (Ў.Ҳошимов) Бу мисолда бир-бирига алоқаси бўлмаган иккита тушунча - нон

ва ном зидлантириляпти. Нега? Ёзувчи нима учун бу икки тушунчани карама-карши кўйяпти? Аслида нон – ҳаётнинг, тирикликнинг ажралмас бўлаги. Бир парча нон топиб ейиш учун одамзод меҳнат қилади, тер тўкади. Аммо ҳаётда ўша бир парча нонни топаман деб ўз номига, шаънига дог тушираётганлар ҳам учраб туради. Нон зарур, лекин ном ундан ҳам муҳим эканлиги мазкур мисолда таъкидланмоқда. Ҳақиқатан ҳам нонини йўқотган уни қайтиб топиши мумкин, лекин ўз номига, шаънига дог туширса-чи? Уни қайтиб тиклаб бўлмайди. Бу мисолдаги «нон»ни «ҳаёт учун керак бўлган ҳамма нарса, мол-дунё» маъносида ҳам тушуниш мумкин. Ёки: Нодонлар даврасида кар бўл. Донолар даврасида соқов бўл... (Ў.Ҳошимов) Бу мисолда антитезанинг ифода материали сифатида нодон – доно, кар – соқов бирликлари келтирилган. Болаликда дунё кенгу кийим тор. Кексайганда кийим кенгу дунё тор...(Ў.Ҳошимов) Зидланишни юзага келтираётган бирликлар (болалик – кексалик, кенг – тор, кенг дунё – тор дунё, тор кийим – кенг кийим) хиазматик конструкция шаклида келиб контрастликни янада бўрттириб ифодалашга хизмат қилган.

Адабиёт илмида **оксюморон** деб аталувчи ҳодисада ҳам мантиқан бири иккинчисини инкор этадиган, бир-бирига мазмунан зид бўлган икки тушунчани ифодаловчи сўзлар ўзаро кўшиб кўлланилади. Оксюморон грекча сўз бўлиб, «ўтқир лекин бемаъни» деган маънони билдиради. Улар айрим адабиётларда «оккозионал бирикмалар», «ноодатий бирикмалар» ёки «гайриодатий бирикмалар⁸²» деб ҳам юритилади. Бундай бирикмалар индивидуаллиги, янгилиги, кўникилмаганлиги ва оҳорлилиги билан тасвир ифодалилигини таъминлайди: Сокин ҳайқирик (М.Али). Оташин муз, ёнгинли дарё, сўқир ломакон, қора нур, ялангоч шуур, яхлаган сароб (Р.Парфи), оппоқ тун, сўзсиз сухбат каби бирикмалар оксюморонга мисол бўлади. Бундай гайриодатий бирикмалар антитезанинг бир кўриниши сифатида талқин қилинади. Маълумки, исталган икки сўзни бириктириш билан оксюморон

⁸² Бу ҳақда қаранг: Абдураҳмонов Ҳ, Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. –Т: «Фан», 1981, 38-47-б.

юзага келавермайди. Бундай бирикмалар ёзувчининг бадиий тафаккур махсули ҳисобланади. Шунинг учун гайриодатий бирикмаларни мантиқсизлик билан боғлаш мумкин эмас. Уларга эстетик ҳодиса сифатида ёндашиш зарур. Ўзаро боғланмайдиган сўзларни боғлаётган куч нимада? Уларнинг бирикиб бадиий эффект бериши учун қандай ифода имконияти мавжуд? Ёзувчини бундай «маромсиз» бирикмалар яратишга нима мажбур қилди? Каби саволлар билан мазкур ҳодиса моҳиятига кириб бориш мумкин.

Фарқлаш деб икки нарса – буюм, воқеа – ҳодиса ёки ҳолатлардаги дифференциал белгини аниқлашга айтилади. Фарқлаш ҳам қиёс ва чоғиштиришга асосланади. Ифода усулига кўра антитезага яқин, лекин «антитезада мантикий жихатдан қарама-қарши бўлган икки қутб қиёсланади. Бунда бири иккинчисини рад этади ёки инкор қилади»⁸³ Тасвирий восита сифатидаги фарқлашда белгилар қайси хусусиятига кўра фарқ қилаётганлиги аниқланади. Ўхшатиш ҳам қиёсга асосланади, бироқ ўхшатишда интеграл белгилар идрок қилинади. Фарқлашда қиёс асносида ўртага чиқадиган фундаментал тафовут назарда тутилади. Ўхшатишда бўлгани каби фарқлашнинг ҳам ифода унсурларини қуйидагича тартиблаш мумкин: 1.Фарқлаш субъекти. 2.Фарқлаш нисбати. 3.Фарқлаш асоси. 4.Фарқлашни юзага келтирувчи шаклий белгилар. 5.Фарқлаш натижаси. Масалан: «Саройнинг тўрида бошқаларга қараганда кўркемрак бир ҳужра, анави ҳужраларга қийғиз тўшалгани ҳолда бу ҳужрада қип-қизил гилам, утталарда бўз кўрпалар кўрилган бўлса, мунда ипак ва адрас кўрпалар, наригиларда қора чароғ сасиганда, бу ҳужрада шамъ ёнадир, ўзга ҳужраларда енгил табиъатлик, серчакчак кишилар бўлганида бу ҳужранинг эгаси бошқача яратилишда. Оғир табиъатлик, улуг гавдалиқ, кўркем ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит. Бас бу ҳужра бино ва жиҳоз ёғидан, ҳам эга жиҳатидан диққатни ўзига жалб этарлик эди.» (А.Қодирий. Ўткан кунлар).

⁸³ Шомақсудов А. ва бошқ. Ўша асар. 234-б.

Аён бўлганидек, парчада хужра, хужра ашёлари, хужра эгалари қиёсга тортилган. Қиёс асносида хужранинг қайси белгилари ўртага чиқарилган? Саройда бир неча хужра бор. Лекин тасвирда иккига ажратиляпти: **α** (битта) хужра ва **β** (кўп) хужра. **α**ни **β**дан ажратиб турувчи белгилар дастлаб умумий тарзда берилган: **α** кўркам (**β** кўркам эмас). Кейин хужра ашёларини бирма-бир санаш асносида ўртадаги фарқ кўрсатиб берилган: гилам – кийгиз; адрас кўрпа – бўз кўрпа; шамъ – қора чароғ; Шундан сўнг хужра эгаларидаги фарқ санаб ўтилади: **α** нинг эгаси огир табиатлик, улуг гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабза урган бир йигит. **β**нинг эгаларини табиийки бу тарзда тасвираб бўлмайди. Шу сабабли **β**даги барча кишилар иккита белгида умумлаштиради: енгил табиатлик, серчакчак. Фарқлашнинг ифода унсурига кўра хужра (**α**) –фарқлаш субъекти ҳисобланади. Чунки фарқланаётган предмет бу – хужрадир. Хужралар (**β**) – фарқлаш нисбати бўлиб хужра(**α**)нинг ўзига хослиги бошқа хужралар(**β**)га нисбатан аниқлаияпти. Фарқлаш асоси сифатида «кўркамрак» сўзини олишимиз мумкин. Чунки **α**да мавжуд бўлган кўркамлик **β**да мавжуд эмас. Шу белги **α**нинг **β**дан фарқини таъкидлайди. Фарқлашнинг шаклий белгилари: «бошқаларга қараганда» бирикмаси ёрдамида ўртадаги тафовут янада бўрттирилган. Фарқлаш натижаси ёзувчининг бадий ниятини аниқлашга олиб келади. Хўш, ёзувчи нима мақсадда бундай таққосни келтиради? Мазкур ифодаларнинг бадий асар моҳияти билан қай даражада алоқадорлиги бор? Бу каби саволлар асосида фарқлашнинг бешинчи унсурига жавоб изланади. Келтирилган парчада 3 босқичли фарқлар силсиласи мавжудлигини сезиш қийин эмас. 1-босқич: хужра. 2-босқич: хужра ашёлари. 3-босқич: хужра эгалари.

Бадий асарлардаги бундай ҳолатларни таҳлил қилиш орқали ёзувчининг мураккаб конструкцияли фарқлаш силлогизмини, қиёслаш, чогиштириш мантигини тасаввур этишимиз мумкин бўлади.

Ўхшатиш деб «икки нарса ёки воқеа-ҳодиса ўртасидаги ўхшашликка асосланиб, уларнинг бири орқали иккинчисининг белгисини, моҳиятини тўлароқ, конкретроқ, бўрттириброк ифодалаш»га⁸⁴ айтилади. Ўхшатишлар энг қадимий тасвирий воситалардан бири сифатида нутқимизни, айниқса, бадий адабиёт тилини безашда, тасвирининг аниқлиги ва образлилигини таъминлашда фойдаланиб келинади. Адабиётларда ҳар қандай ўхшатиш муносабати тилда ифодаланар экан, албатта, тўрт унсур назарда тутилади, яъни: 1) ўхшатиш субъекти; 2) ўхшатиш эталони; 3) ўхшатиш асоси; 4) ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичлари. Масалан: Алишер тулкидай айёр бола. Бунда: Алишер – ўхшатиш субъекти; тулки – ўхшатиш эталони; айёр – ўхшатиш асоси; -дай – ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи ҳисобланади. Мунаввара Ёқуббекова ўзбек халқ кўшиқлари лингвопоэтикасига бағишланган монографиясида ўхшатишнинг яна бир унсури «ўхшатиш мақсади» ҳам мавжудлигини таъкидлаган.⁸⁵ Ўхшатиш эталони ўхшатиш конструкциянинг поэтик қимматини, эстетик салмогини белгилайди. Ўхшатиш эталони қанчалик оригинал бўлса, ўхшатишли қурилма ҳам шу даражада оҳорли бўлади. Бадий матндаги ўхшатишли қурилмалар текширилганда уларни анъанавий ва хусусий-муаллиф ўхшатишлари сифатида таснифлаш керак бўлади. Анъанавий ўхшатишлар огзаки нутқда кўп ишлатиладиган, шу сабабдан таъсирчанлигини йўқотган ўхшатишлардир. Масалан: тулкидай айёр, тошдай қаттиқ, юзлари ойдек, кўзлари чаросдек, кўйдаи ювош, отнинг қашқасидай маълум қабилар. Аслида кўп такрорланиши туфайли «сийқаси чиққан» деб баҳоланадиган бундай қурилмаларни тасвирийлик, образлилик мақсадига хизмат қилдириш ёзувчининг маҳоратига боғлиқ. Хусусий-муаллиф ўхшатишлари ёзувчининг ўз нигоҳи, қузатувчанлиги, бадий тахайюли, аналогия қуввати асосида халқ тилидан фойдаланган ҳолда яратган ўхшатишларидир. Бундай ўхшатишларда оригиналлик, образлилик ва экспрессивлик ҳамиша ёрқин ифодаланган бўлади. Ҳар қандай ўхшатишдан

⁸⁴ Шомақсудов А. ва бошқ. Ўша асар. 239-б.

⁸⁵ Ёқуббекова М. Ўша асар, 153-б.

мақсад тасаввур қилиниши қийин бўлган тушунчаларни конкретлаштириш, мавҳум тушунчаларни аниқлаштириш, нарса-ходиса, ҳаракат-ҳолатларнинг энг нозик жиҳатларини китобхон кўзи ўнгида гўзал бўёқларда гавдалантиришдан иборат бўлмоғи лозим. Масалан: Бурунги сўфидан, яқиндагина келиб бир ҳафта ётиб кетган сўфидан асар йўқ. Унинг ранги мачитнинг жайдари шамидек сап-сарик... гўё касалдан яқиндагина бош кўтарган. Келтирилган мисолда сўфининг, руҳоний кишининг сўнган, саргайган ранги масжиднинг жайдари шамига ўхшатиш. Таъкидлаш лозимки, ёзувчи тасвирдаги ҳолат, қаҳрамон руҳияти учун фавқулудда мувофиқ ўхшатиш эталони танлаган, яъни қаҳрамон – руҳоний, шам – масжидники, қаҳрамон – гариб, дардманд, шам – жайдари, арзонбаҳо, қаҳрамон туганмас дард билан адойи тамом бўлиб бормоқда, шам – ёниб тугашнинг ҳам рамзий ифодачиси. Сап-сарик сифати билан ифодаланган ўхшатиш асосидаги белги бениҳоя қуюқлашиб катта бир дард шаклини олган.

✦ Назорат учун савол ва тонширнқлар

1. Синтактик параллелизм деганда нимани тушунасиз?
2. Эмоционал гап деб нимага айтилади?
3. Риторик сўроқ гап деб нимага айтилади?
4. Инверсия деб нимага айтилади?
5. Эллипсис ҳақида маълумот беринг.
6. Градация деганда нимани тушунасиз?
7. Антитеза ва оксюморон бадиий матнга нима мақсадда олиб кирилади?
8. Фарқлаш тасвирий восита сифатида қандай услубий вазифа бажаради?
9. Ўхшатиш ҳақида маълумот беринг.

Кўчимлар

Кўчимлар дейилганда «адабий асарнинг бадиий қимматини, ифодалилигини, экспрессивликни кучайтириш учун бир нарсанинг номини, белгисини иккинчисига кўчириш ёки сўзларнинг умуман кўчма маънода ишлатилиши»⁸⁶ назарда

⁸⁶ Шомақсудов А. ва бошқ. Ўша асар, 236-б.

тутилади. Сўз маъносининг кўчиш жараёнлари турли кўринишларда воқе бўлади, бу жараёнлар ва уларнинг натижалари сифатида юзага келадиган ходисалар, бу ходисаларнинг турлари, ўзига хос хусусиятлари каби масалалар ўзбек тилшунослигида анча батафсил ўрганилган. Кўчимлар деярли кўпчилик адабиётларда «троплар» атамаси остида ўрганилган. «Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили» қўлланмасида кўчимлар куйидагича тасниф қилинган: «1.Сўз маъносининг миқдорий кўчишига асосланган троплар: а) гипербола; б) мейозис. 2.Сўз маъносининг сифатий кўчишига асосланган троплар: а) метафора; б) метонимия; в) ирония.» Қолган тасвирий воситалар мазкур кўчимларнинг кўриниши сифатида берилади: «символ, жонлантириш, эпитет, апастрофа – метафоранинг; перифраза, синекдоха, аллегория, эпитет – метонимиянинг; антифраза, сарказм – ирониянинг; литота – мейозиснинг кўринишларидир»⁸⁷ Бадиий матнни лингвопоэтик таҳлилга тортганда кўчимлар деб аталадиган тасвирий воситаларнинг деярли барчасининг асосида ўхшатиш, чоғиштиришдан иборат мантикий тушунча ётганлигини унутмаслик керак.

Метафора. Нарса-буюм, воқеа ва ходисалар ўртасидаги ўзаро ўхшашликка асосланган маъно кўчишига метафора дейилади. Метафора кўчма маъно ҳосил қилишнинг энг кенг тарқалган усулларидан бири бўлиб, мумтоз адабиётшунослигимизда «истиора» деб юритилган. Метафоранинг икки турини фарқлаш лозим: лингвистик метафора ва хусусий-муаллиф метафоралари. Лингвистик метафоралар тил таракқиёти билан боғлиқ ҳодиса ҳисобланади. «Бундай метафоралар асосан, аташ, номлаш вазифасини бажарганлиги учун уларда услубий бўёк, экспрессивлик, бинобарин, улар ифодалаган нутқ предметиға нисбатан субъектив муносабат акс этмайди.»⁸⁸ Фақатгина маълум бир сўзнинг маъно доираси кенгайди ҳамда янги тушунчаларни аташ учун хизмат қилади. Масалан: одамнинг оёғи – столнинг

⁸⁷ Ўринбоев Б. ва бошқ. Ўша асар. 29-30-б.

⁸⁸ Қаранг: Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. –Т., 1976, 13-б.; Абдурахмонов Ш. Ўзбек бадиий нутқида кулги қўзғатувчи лисоний воситалар. НД.-Т., 1997, 105-б

оёги, одамнинг кўзи – узукнинг кўзи, кўйлакнинг этаги – тогнинг этаги каби. Хусусий-муаллиф метафоралари эса ёзувчининг эстетик мақсади, яъни борликни субъектив муносабатини кўшиб ифодалаган ҳолда номлаши асосида юзага келади. Улар услубий жihatдан бўёқдорликка ва воқеликни образли тасвирлаш хусусиятига эга бўлади. Шунинг учун ҳам бадиий матнда қаҳрамоннинг ҳис-туйғуларини таъсирчан, ёркин бўёқларда, аниқ ва ихчам ифодалашга хизмат қилади. Хусусий-муаллиф метафораларида ҳамиша коннотатив маъно мавжуд бўлади. «Метафора орқали маъно кўчишида коннотатив маъно ёркинроқ акс этади. Масалан, от, эшак, кўй, ит, бўри, тулки, йўлбарс, бойўгли, мусича, бургут, лочин, қалдирғоч, булбул каби ҳайвон ва қушларнинг номлари бўлган лексемалар мавжудки, бу сўзлар ўз маъносидан ташқари, кўчма маънода жуда кенг қўлланади. Отнинг бақувватлиги, эшакнинг ақлсизлиги, кўйнинг ювошлиги, итнинг вафодорлиги, мушукнинг эпчиллиги, тулкининг айёрлиги, бургутнинг чангаллашдаги кучлилиги, лочиннинг кўзи ўткирлиги каби типик хусусиятлари бошқа предметларга нисбатан метафорик усулда кўчирилади, натижада коннотатив маъно юзага келади ҳамда матннинг таъсирчанлиги ошади.»⁸⁹

Метафора билан ўхшатиш конструкциянинг ўзаро фарқи ҳақида тилшуносларимиз ўзларининг фикрларини айтиб ўтишган. Уларда асосан қуйидаги фарқлар санаб ўтилади: 1. Ўхшатишда сўзлар ўз маъноси билан иштирок этади. Метафорада сўзлар доимо кўчма маънода бўлади. 2. Ўхшатишда икки компонент - ўхшатилувчи объект ва ўхшовчи образ киёсланади. Метафора эса бир компонентли бўлади. 3. Ўхшатишларда кенгайиш имконияти кўп, бир гап ҳатто абзац даражасида кенгайиши мумкин. Метафоралар эса сўз ёки сўз бирикмасидан иборат бўлади. 4. Ўхшатишда махсус кўрсаткичлар бўлади: -дек, -дай, -симон, -ларча, каби, сингари, ўхшамок ва бошқалар. Метафораларда бундай кўрсаткичлар бўлмайди. Буни қуйидаги мисолдан ҳам кўриш мумкин: Карим тулкидай айёр одам. Ўхшатиш конструкция. Бунда Карим –

⁸⁹ Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. НД.-Т., 1998, 12-6.

ўхшатиш субъекти, тулки-ўхшатиш эталони, айёр-ўхшатиш асоси, -дай – ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи. Бу тўлик ўхшатиш. Карим – тулки. Бу қисқарган ўхшатиш, чунки гапда ўхшатиш асоси (қайси хусусияти ўхшашлиги) ва кўрсаткичи ифодаланмаган. Вой, тулки-ей... (Каримга нисбатан ишлатилмоқда) Бу метафора ҳисобланади. Чунки Каримнинг айёрлиги образли тарзда ифодаланяпти, бутунлай қайта номланяпти. Метафораларга мисоллар: 1. Эшшак, бу нима қилганинг? 2. Қамокхоналарнинг «телеграфи» (гап ташувчи, айгоқчи) жуда аниқ ишлайди. 3.– Кўксига пичоқ санчибди, – деди барак навбатчиси. – Баттар бўлсин! Итга ит ўлими. Маҳбуслар барибир уни тирик кўйишмасди. 4.– Ошга пашша тушди, ака! – деди кўрка-писа... «Деворий газета» ўлгур келди. 5. Қишдан қолган қаргалар. 6. Буқаламун билан учрашув. (С.Ахмад) 7. Отабек бу чўлтоғ супургини таниди ва унинг истехзоларини пайқади (А.Қодирий)

Тилшуносликда мазмуний жиҳатдан метафораларнинг уч тури, яъни **одатий метафоралар, жонлантириш ва сннестетик метафоралар** фаркланади.⁹⁰ Юкорида кўриб ўтилган метафораларнинг барчаси, асосан, одатий метафоралардир. Жонлантириш бадий нутққа образлилик бахш этувчи муҳим воситалардан биридир. «Бадий санъатлар» китоби муаллифлари бу ҳақда шундай ёзадилар: «Жонлантириш – истиоранинг бир кўриниши. Жонлантириш одамларга хос бўлган хислатларни жонсиз предметлар, табиат ҳодисалари, ҳайвонот, парранда, қуш қабиларга кўчириш орқали пайдо бўладиган тасвир усулидир.»⁹¹ «Ўзбек тили стилистикаси»да ҳам «кишиларнинг ҳаракатлари, ҳис туйғулари, сўзлаш ва фикрлашлари жонсиз предметларга кўчирилиши»га⁹² жонлантириш дейилиши таъкидланади. Мумтоз адабиётимизда жонлантиришнинг икки тури фарқланган:

⁹⁰ Миртаджиев М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке. АДД.-Т., 1989, с-13.

⁹¹ БобоевТ. Бобоева З. Ўша асар. 11-бет.

⁹² Шомақсудов А. ва бошқ. Ўша асар. 245-б.

1.Ташхис – шахслаштириш, жонсиз нарсаларни инсонлардай қилиб тасвирлаш. Шеърятда жонлантиришдан воқеликни образли тасвирлаш мақсадида фойдаланилади. Тасвир объектига китобхонни яқинлаштириш, воқеликнинг англанишини осонлантириш ва куруқ-рангсиз ифодадан қочиш учун ҳам мазкур усулга мурожаат қилинади. Қуйидаги шеърини парчада муаллиф «куз»ни жонлантириш орқали китобхоннинг тасвирланаётган воқеликка муносабатини фаоллаштиради:

Нимани хоҳлайман? Истагим нима?

Чангалзор шовқинин тинглаб тураман.

Япроқлар бандида кезган жимгина

Маънос ва безовта кузни кўраман.

Унинг кўшигида, унинг охида

Сезаман одамзод қалбин гоҳида. (А.Орипов)

Ёхуд жонсиз нарсага инсонга мурожаат қилгандек муносабатда бўлиш ҳам жонлантиришнинг бир кўриниши ҳисобланади. Адабиётшуносликда бу ҳодиса **анастрофа** деб юритилади. Бунда нарса – буюм жонлантирилмайди, фақат жонли деб тасаввур қилинади. Бу усулдан қаҳрамоннинг ҳеч кимга айтолмаган ички дардларини, сирларини ошкор қилишда фойдаланилади. Масалан: Осмонга интилган дарахтлар, илдизингиз ердалигини била туриб, келиб-келиб сизни қучган кўк багрини тиласизми? Ҳар баҳор яшилликка алданганингизни ҳазон палласида сезмайсизми ё? Ҳаммасини била туриб, ҳаммасини сеза туриб шамол изнига бўйсунасиз, шитирлайсиз. Мен ҳам шивирлайман... Сизга инган шудринг менинг кўз ёшим... Биламан, бор дардимни тўкиб солмасам ҳам воқифсиз аҳволимдан. Зотан, сиз тирик хотирасиз. Бебош япроқларнинг шивир-шивири, мунгли ёмғиркуй, эгилмачок майсалар, инжиқ шамол, чучмўма хўрсиниги, юрагимнинг адо бўлмас ўкинчи, сиз соддагина дарахтларим ва мен эгилишни эплотмаган асов галаён – ҳаммамиз ёлғиз согинч билан боғланганмиз. (Ё. Акрам)

2.Ннтоқ – нутқ соҳиби сифатида тасвирлаш, инсонлардек гапиртириш демак. Ннтоқ болаларга аталган шеър ва ҳикояларда, эртақ ва масалларда кўп қўлланилади. Ннтоқ санъатидан масалларда алоҳида мақсад билан фойдаланилади.

Инсонларга хос баъзи қусурлар, камчиликлар нарса-буюмлар мисолида образли қилиб кўрсатиб берилади. Европа адабиётшунослик илмида **аллегория** деб аталадиган кўчим ҳам «гапиртириш» усулига асосланади. Интоқ-жонлантиришда нарса ва буюмлар, ҳайвонлар инсонлардек гапирди. Аллегорик-жонлантиришда «ҳайвон ва жониворлар инсонлар каби ҳаракат қилади, улар каби гапирди. Ўқувчи эса асосий эътиборини шу ҳайвонлар орқали тасвирланаётган инсон образига қаратади. Демак, аллегорияда образлар системаси икки қатор ҳисобланади, яъни асарда тасвирланаётган ҳайвонлар образлари қатори ва улар орқали шу характердаги кишилар қатори.»⁹³ Мухтор Худойкуловнинг «Шер билан пашша» деб номланган масалида ҳам айрим инсонларга хос мақтанчоқлик, ёлгон ишлатиб бўлса ҳам обрў топишга уриниш илллати образли ифодасини топган:

Бир пашша Шернинг қулогига бир зум кўнди-ю, учиб кетди. Сўнг кўринганга мақтанди: – Биз Шер билан жуда яқинмиз, кўп масалаларда у мен билан маслаҳатлашиб туради...

Пашшаларга ишонманг!

Синестетик метафораларда бир сезги органи билан идрок этиладиган нарса-тушунча бошқа сезги органи билан идрок этиладиган нарса-тушунчага ўхшатилади, яқинлаштирилади ва шу асосда кўчма маъно юзага келади. Масалан: Ширин табассум, ширин гап, ширин уй; енгил табассум, енгил нигоҳ, енгил қадам, огир туш, огир гап, огир масала каби. Бу мисолларда келтирилган ширин, енгил, огир сифатларида синестетик метафора содир бўлган. Маза-таъм маъносини билдирувчи «ширин» ва ўлчовни ифодаловчи «енгил» сўзлари «ёқимли» маъносида, «огир» сўзи эса «ёқимсиз» маъносида келган.

Метонимия деб воқеа-ҳодиса, нарса-буюмлар ўртасидаги ўзаро яқинлик ва боғлиқлик асосида маъно кўчишига айтилади. Метонимия ҳам қиёсга асосланади. Фақат «метафорада бир-бирига ўхшаш предметларнинг белгилари қиёсланса, метонимияда бу икки предмет ташқи кўриниши ёки ички

⁹³ Шомақсудов А. ва бошқ. Ўша асар. 246-б.

хусусиятлари билан бир-бирига қандайдир алоқаси бўлса ҳам, аммо, умуман бир-биридан фарқ қилувчи (бир-бирига ўхшамаган) предметларнинг белгилари чогиштирилади.»⁹⁴ Масалан: ...яхшилиқми, ёмонлиқми хайтовур бўладирган кўнгилсиз гапни кечиккани яхши... Фузулийни яхшилаб ўқуш керак. (А.Қодирий) Ушбу гапда муаллиф ва унинг асарлари ўртасидаги алоқадорликка асосланиб «асар» муаллиф номи билан қайта номланяпти. Ёки: Сарой тинч уйкуда, тун ярим (А.Қодирий). Бу мисолда «сарой» сўзи орқали «саройдаги одамлар» маъноси ҳам ифодаланган. Метонимиянинг турли кўринишлари мавжуд ва бу ҳақда тилшуносликка оид адабиётлардан атрофлича маълумот олиш мумкин. Биз сизга бир мансурани хавола қилмоқчимиз. Унда муаллифнинг метонимик қайта номлаш усулидан маҳорат билан фойдаланганига ўзингиз гувоҳ бўласиз:

Хеменгуэйни ўқиш

– Ака, Хеменгуэй ҳам бадимга уриб кетди, - деди бухоролик шоир. – Энди ўқияпман Жаброн Халил, Фолкнер, Фришни.

Ўша куни уйга келдим. Яна кезиб чиқдим ўзим севган Эрнст оламларини.

Тўғри экан. Бадга уриши мумкин экан ҳатто Хеменгуэй ҳам.

Агар ўз эркинг кўринса жуда узок. Ишончинг дарз кетса.

Туюлса омонат, лиқилдоқ.

Муомалага ўргатар Хеменгуэй. Олижаноб муомалага. Биз эса тобора йироклашиб боряпмиз бундай муомаладан. (И.Ғафуров)

Синекдоха деб бутун бўлак муносабатига асосланувчи маъно кўчишга айтилади. Адабиётларда «кўплик ўрнида бирлик ёхуд бирлик ўрнида кўплик шакллари кўллаш йўли билан ҳам синекдохалар яратиш мумкин»лиги⁹⁵ айтилган. *Дарахтлар саргайди, олма гуллади, қўлимни кесиб олдим*

⁹⁴ Шомақсудов А. ва бошқ. Ўша асар. 237-б.

⁹⁵ Бобоев Т. Бобоева З. Ўша асар. 24-б.

бирикмаларида бутуннинг номи билан бўлак; *ҳар ишга бурнини суқмоқ, тирноққа зор, жамоанинг қўли баланд келди* каби бирикмаларда қисмнинг номи билан бутун ифодаланяпти. Бадиий нутқда синекдохадан ихчамлилик ва ифодалиликни таъминлаш мақсадида фойдаланилади.

Кинноя деб «тил бирлигини унинг ҳақиқий маъносига қарама-қарши маънода, кесатик, қочирим, пичинг билан ишлатишдан иборат кўчим»⁹⁶ айтилади. Кинноя қадимдан адабиётимизда таъсирчан ифодалар яратишда қўлланилиб келинган. Европа адабиётшунослигида бу ҳодиса «ирония» атамаси остида умумлаштирилади. Унинг **антифраза** (масҳара, у ёки бу ижобий хусусиятни кулги, калака йўли билан инкор қилиш) ҳамда **сарказм** (заҳарханда таъна, истехзоли пичинг, шама) деб аталувчи кўринишлари фарқланади. Моҳир сўз устаси, халқимизнинг ардоқли адиби Абдулла Қаҳҳор асарларида кинноянинг нодир намуналарини учратиш мумкин. У «Майиз емаган хотин», «Адабиёт муаллими», «Нутқ» каби ҳажвий хикоя ва фелъетонларида кинноянинг турли кўринишларидан фойдаланган ҳолда бетакрор образлар яратган. Масалан адибнинг «Майиз емаган хотин» хикоясидаги ироник бўёқларда тасвирланган Мулла Норқўзи образи ана шундай образлардан ҳисобланади: «Аёл киши эркакка қўл бериб сўрашдими, бас!.. Рўза тутган киши огзини чайқаса, сув томогига кетмаса ҳамки, рўзаси очилади – шу огиз чайқашдан баҳра олади-да! Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўгли бир ҳовуч майиз берганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳаё борми шуларда? Шариат йўли – хўп йўл. Ўн бир яшарида паранжи ёпинмаган қиздан қўлни ювиб қўлтиққа ура беринг. Паранжи ҳаёнинг пардаси-да!»

Парафраза (айрим адабиётларда перифраз, перифраза) деб аталувчи тасвирий ифодалар ҳам бадиий нутқнинг эмоционал-экспрессивлигини таъминловчи услубий воситалардан ҳисобланади. Парафраза деб «нарсa, ҳодисани ўз номи билан эмас, уларни характерли белги – хусусиятлари асосида тасвирий усул билан ифодалаш»⁹⁷ айтилади. Шунини

⁹⁶ Ҳожиев А. Ўша асар. 49-б.

⁹⁷ Ҳожиев А. Ўша асар. 80-б.

унутмаслик керакки, ҳар қандай нарса – ҳодиса номини бошқа ибора билан атайвериш кутилган эффе́ктни бермайди. Аталаётган ҳодиса билан янги ном-ибора ўртасида мазмуний яқинлик бўлиши лозим. Масалан, учувчилар – само лочинлари, акула – сув ости ҳукмдори, шер – ҳайвонлар султони, Самарқанд – Шарқ дарвозаси, театр – маънавият ўчоги, ёшлик – севги фасли каби.

Муболаға ва кнчрайтнрнш. Нарсаларни, воқеа ва ҳодисаларни, ҳис-туйғуларни, белги-хусусиятларни ўта бўрттириб тасвирлашга **муболаға** (айрим адабиётларда **гннербола**) дейилади. Муболаға ҳам тасвирнинг таъсирчан чиқишига, образли ифодаланишига хизмат қилади. «Муболаганинг сўз маъносининг кўчишига асосланиши унинг троплар гуруҳига мансублигини кўрсатса ҳам, у тропнинг бошқа кўринишларидан фарқ қилади. Чунки тропнинг бошқа кўринишларида кўчма маъно маълум бир белги асосида ўхшатиш, таққослаш, воқеа-ҳодиса ёки предметлар ўртасидаги боғлиқликка кўра бўлса, муболаға эса тўғри маънода тушунмасликни талаб этади.»⁹⁸ Муболағага асосланган кўчим бадий матнга нутқ предметига нисбатан тингловчи ёки китобхон эътиборини тортиш ва нутқнинг эмоционал-экспрессивлигини таъминлаш мақсади билан олиб кирилади. Муболағада ифодаланаётган ахборот табиийки, ҳаёт ҳақиқатига мос келмайди. Лекин меъёр бузилса кутилган эффе́кнга эришилмаслиги ҳам мумкин. Аслида «муболагали нутқнинг асосий мақсади ахборот бериш эмас, балки, тингловчи ёки ўқувчига таъсир қилишдир.»⁹⁹ Масалан, куйидаги парчада ёзувчи қаҳрамон портретини муболагадор қилиб тасвирлаш орқали комик эффе́к яратишга муваффақ бўлган: Маҳалламизда Мамажон лўмбоз деган девдек киши бўларди. Бўйи унчалик дароз эмасди-ку, аммо энига қаричлаб ўлчаса, икки газдан ошиқ чиқарди. Ўтирганда думбаси қуймоққа ўхшаб ёйилиб кетиб уч газга доира ясарди. Қорни шу қадар осилиб кетганки, ўтирганда ерга ёзса бир кўрпачалик жойга

⁹⁸ Абдураҳмонов Ш. Ўша асар. 132-б.

⁹⁹ Абдураҳмонов Ш. Ўша асар. 133-б.

нари кетиб қоларди. Киндиги кичиганда кўли етмай, оташкурак билан кашларди. (С.Ахмад)

Кичрайтириш (литота) деганда муболаганинг акси тушунилади. «Лекин моҳияти, эътибори билан улар қарама-қарши ҳодисалар эмас, ҳар иккиси ҳам воқеликни ҳаддан ташқари кучайтириб тасвирлашга хизмат қилади, фақат уларнинг ифодаланиш усулида фарқ бор: гиперболада воқелик тўғридан – тўғри, бевосита бўрттириб кўрсатилса, литотада бирор воқеликни кичрайтириш воситасида берилади.»¹⁰⁰ - Тилимни қичитма, жўжахўроз! Айтмадимми, кузда қийқиллаб столнинг тагига кириб кетасан, деб... Эҳ-э, сенинг хўроз бўлишингга ҳали ўн тўрт процент бор (А.Қаҳҳор). Бунда қаршидаги инсонни «жўжахўроз» деб кичрайтириш орқали ўзининг кучли эканлиги таъкидлаияпти. Ёки, қуйида берилган мисолдаги биринчи лофчи муболагадан фойдаланган бўлса, иккинчисининг нутқида кичрайтириш ва муболага бирданига кузатилади, ҳатто муболага орқали биринчи объект йўққа чиқариляпти: Бир лофчи иккинчи лофчининг уйига келиб деди:

- Сизга бир гиламни совга қилиб келтирдим, унинг бир учи бу ерда бўлса, иккинчи учи Самарқандда турибди.

Иккинчи лофчи унга дарҳол жавоб берди:

- Раҳмат, яхши қилибсан, меҳмонхонадаги гиламнинг озгина ерига ўт тушиб куйган эди, сен совга қилган гиламни ўшанга ямоқ қиламан.

♣Пазорат учун савол ва тонширнқлар

- 1.Кўчимлар деб нимага айтилади?
- 2.Метафора деб нимага айтилади?
- 3.Метонимия деб нимага айтилади?
- 4.Синекдоха деб нимага айтилади?
- 5.Парафраза деб нимага айтилади?
- 6.Муболага ва кичрайтириш деб нимага айтилади?
7. Кўчимлардан бадий матнда нима мақсадда фойдаланилади?

¹⁰⁰ Абдуллаев А. Ўша китоб. 32-б.

Бадний матнни таҳлил қилиш методологияси

Бадий матннинг лисоний таҳлили курсининг методологияси диалектик тафаккур қонуниятларига асосланади. Методология сўзи юнон тилидан олинган бўлиб, *metodos*-йўл, усул ва *logos*-таълимот демакдир. Бошқача қилиб айтганда, инсоннинг назарий ва амалий фаолиятини тўғри уюштириш, ташкил этиш ҳақидаги таълимотдир. Диалектик тафаккур нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти уларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ва ривожланиши фалсафий қонунлар, тушунчалар (категориялар) тизими ёрдамида очиқ беради. Диалектиканинг қонун ва тушунчалари воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқасини акс эттириб, инсонда нарсаларнинг моҳиятига чуқур кириб бориш ва онгли таҳлил қилиш имкониятини яратади. Лекин мазкур қонуниятлар муайян бадий асарга татбиқ қилинганида унинг хусусий томонларини ҳисобга олиш зарур. Шундан келиб чиқиб, бадий матнни лисоний таҳлил қилиш жараёнида қуйидаги тамойилларга таяниб иш қўрилса мақсадга мувофиқ бўлади деган фикрдамиз:

1. Шакл ва мазмун бирлигн тамойил.

2. Макон ва замон бирлигн тамойил.

3. Хусусийликдан умумийликка ўтиш тамойил.

Таҳлил усуллари сифатида эса қуйидагилар эътироф этилади:

1. Лисоний таҳлил усули.

2. Матн вариантларини қисқарттириш усули.

3. Луғатларга асосланган усул.

4. Лисоний бирликлар индексини тузиш усули¹⁰¹

1. Шакл ва мазмун бирлигн тамойил

Борликдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорлик, боғланиш турларидан бири шакл ва мазмуннинг

¹⁰¹ Бадий матнни лисоний таҳлил қилишнинг методологияси, тамойил ва усуллари ҳақида қаранг: Ўринбоев Б. ва бошқ. Ўша асар. 1990., Шодмонов Э. Бадий матннинг лингвистик таҳлили. // «Мактабда ўзбек, рус тиллари ва адабиёти», 1991, №8.

диалектикасидир. Шакл ва мазмуннинг диалектик бирлиги тушунчаси ҳар қандай матн учун зарурий хусусият ҳисобланади. Файласуфлар мазмунга «муайян нарса ва ҳодисаларни тавсифловчи ички элементлар ва ўзгаришларнинг мажмуи» деб баҳо берадилар. Шаклни эса «мазмунни ифодалаш усули, ташкил этувчиси» сифатида талқин қиладилар. Шакл ва мазмун бир-бири билан шундай боғланиб кетганки, бирида сезилган нуқсон иккинчисидagi бутунликка путур етказиши мумкин. Шакл ва мазмун мувофиқлиги бузилса, муаллифнинг нияти тўла намоён бўлмай қолиши турган гап. Бунда асосий эътиборни матн ва унинг жанр хусусияти ўртасидagi мувозанатга қаратган ҳолда, матндаги лисоний бирликларнинг матн табиатига мослиги масаласини ҳам диққат марказидан қочирмаслик керак. Масалан, қаҳрамон руҳиятидаги газабланиш ҳолатини ифодалашда сиқик жумлаларнинг ишлатилиши, дагал ва чет сўзларнинг қўлланиши кабилар ҳам мазкур тамойил асосида текширилиши мумкин. Ёки муаллиф нутқини кўздан кечирадиган бўлсак ижобий қаҳрамон тасвирида кўтаринки бир рух, ёрқин ранглар ва ёқимли ифода тарзини сезамиз. Сўзлар ҳам шунга мос танланади. Салбий қаҳрамон тасвирида эса бунинг тескарисини кузатамиз. Юз-ифода ёки феъл-атвор тасвирида тунд ранглар, безгин рух ва ёқимсиз ифода тарзи сезилиб туради. Инсоннинг феъл-атвори ва қиёфасида ҳам маълум маънода мувофиқликнинг бўлиши табиий ҳол. Ёзувчилар бадий асар яратишда бу мувофиқликни янада бўрттириб, янада таъкидлаб ифодалашга ҳаракат қиладилар. Шу орқали асарнинг ишонарлилигини таъминлайди ҳамда китобхон муносабатини шакллантириб боради.

Мавзу билан танланган жанр ўртасидagi мослик шакл ва мазмун бирлиги тамойилининг асосий текшириш объектларидан ҳисобланади.

2.Макон ва замон бирлигини тамойил

Бадий матннинг тил хусусиятлари текширилаётганида ундаги ҳар бир ҳодисага макон ва замон бирлиги тушунчасини ҳисобга олиб ёндашиш керак. Ҳар қандай асар давр ва макон билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Тарихий мавзудаги асар

тилида муайян замон руҳини ташувчи воқеаларнинг қайси маконда, қандай муҳитда юз бераётганини ойдинлаштирувчи лексик-грамматик бирликлар иштирок этади. Макон ва замон бирлиги тушунчаси бадиий асаргагина хос белги эмас. У ҳар қандай матн кўринишига тааллуқлидир. Ушбу тамойил асосида таҳлил олиб борилаётганда матн ёзилган давр, матнда кўтарилаган мавзу ва матн бирликларининг табиатига қараб диахрон ва синхрон аспектлардан бири танланиши керак. Бунини йирик сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳор ҳикоясидан олинган қуйидаги парча асосида кўздан кечирамиз.

-Ҳа, сизнинг йўқолдимми?

-Йўқ... сиз эман, ҳўкиз, ола ҳўкиз эди.

Йўқолмасдан илгари бормиди? Қанақа ҳўкиз эди?

-Ола ҳўкиз...

-Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?

-Қўш маҳали...

-Яхши ҳўкиз биров етакласа кетаберадимми?

-Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

-Ўзи қайтиб келмасмикин?... Биров олиб кетса қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да. Нега йигланади? А? Йигланмасин!(Танланган асарлар. 1-том. 33-бет).

Бу суҳбат қаерда, қайси даврда, қандай одамлар ўртасида бўлиб ўтаётганлигини келтирилган ушбу кичик парчадан ҳам билса бўлади. Савол ҳам қисқа, жавоб ҳам. Савол бериш тарзида кибр, менсимаслик, воқеликка арзимас бир нарсага қараётгандек бепарво муносабат сезилади. Пичинг, кесатик ва масхара оҳанги аниқ акс этган. Жавобдан эса қаҳрамоннинг соддалиги, фақирлиги англашилади. Суҳбат амин ҳузурида бўлиб ўтган. Шунга мувофиқ расмий нутқ элементларидан фойдаланилган.

3.Хусусийликдан умумийликка ўттиш тамойили. Ҳар бир тил ходисаси муайян матнда алоҳида – алоҳида олиб ўрганилади, изоҳланади ва шу асосда умумлаштирилади. Бадиий асарда тилга олинган деталлар асарнинг умумий руҳига ёки давр руҳига қай даражада мос келиши аниқланади. Қаҳрамон дунёкараши унинг нутқида қай даражада акс этган? Асар иштирокчиларининг диалоглари монологлари бадиийлик

талабларига жавоб берадими? Умуман асардаги хусусий ҳолатлар асарнинг бутунига алоқадорми, йўқми каби ҳолатлар аниқланади. «Мавзу, жанр, услуб ва тилга хос умумий белгилар ҳамда муаллиф индивидуаллигига хос хусусий белгиларнинг матнда намоён бўлишини изоҳлаш»¹⁰² ҳам шу тамойил талабларидан ҳисобланади. Турли катламга хос сўзларнинг бадий матнда қўлланиши билан боғлиқ текширишлар ёки қаҳрамонларнинг ўзлари мансуб бўлган тоифа тилидан қай даражада истеъфода қилишини ўрганиш кабиларда хусусийликдан умумийликка ўтиш қонунияти ҳисобга олинади.

1.Инсоний табдил усули. Табдил – «алмаштириш, ўзгартириш, ўрин алмаштириш» деган маънони билдиради. Асар тилининг бадийлиги, ишонарлилиги, ёзувчининг муаллифлик маҳоратини аниқлашда ушбу таҳлил усули натижаларидан фойдаланилади. Асарда қўлланилган сўз ёки ибораларни, жумлаларни қайта тузиб кўриш, ўхшаши билан алмаштириб кўриш ва шу асосда баҳо бериш назарда тутилади. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг «Анор» ҳикоясидаги мана бу мисолга эътибор беринг:

« – Ё қудратингдан, индамайди-я! – деди Туробжон келтирган матонин титкилаб – мана, чайнаб кўр! Кўргин, бўлмаса, иннайкийин дегин...

Айни ўринда нарса сўзи эмас, балки атайин мато сўзи қўлланган. Нарса сўзи услубий жиҳатдан холис, мато сўзи эса айни маъноси билан холис эмас, яъни унда камситиш билан боғлиқ маъно қирраси мавжуд, бу маъно қирраси титкилаб феъл шакли билан яна ҳам таъкидланган. Анорга бошқоронги бўлган ва эрининг анор олиб келишини интиқ кутиб ўтирган хотин назарида, бу-ку арининг уяси – мумли асал экан, тоза асалнинг ўзи ҳам нарса эмас фақат мато. Ҳикоянинг умумий интонацияси, воқеа ривожини айни ўринда мато сўзини бошқа синоними билан алмаштиришга имкон бермайди.»¹⁰³

Маҳоратли адиб Чўлпон асарларидан бундай ҳолатларни истаганча топиш мумкин. Масалан, ўзбек тилида ўрамоқ, буркамоқ, чулгамоқ, чирмамоқ тарзидаги маънодош сўзлар

¹⁰² Ўринбоев Б. ва бошқ. Ўша асар. 15-16-б.

¹⁰³ Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. –Т: «Ўзбекистон», 1992.

қатори мавжуд бўлиб, буркамоқ сўзида ўрамоқ сўзига нисбатан ўраш белгиси анчайин ортик, яъни унинг маъно курилишида «хеч бир очик жойини қолдирмай» деган кўшимча ифода семаси мавжуд. Шунинг учун ҳам ушбу парчада Чўлпон тегишли мазмун ифодаси учун ўрамоқ сўзини эмас, балки айна буркамоқ сўзини танлаш орқали тасвирдаги аниқлик ва экспрессивликни оширишга муваффақ бўлган: Ҳали тузук-куруқ одам қаторига кириб етмаган бу қизчани катта хотинларнинг орийат паранжисига буркаганлар, паранжининг узун этаклари катта бир тугундек унинг кўлтигини тўлгазди.¹⁰⁴ Шунинг учун ҳам мазкур ўриндаги бирликларни синоними билан ёки бошқа бирор сўз билан алмаштириб бўлмайди. Алмаштирилса асар бадииятига путур етади.

2.Матн вариантларини қисқарттириш усули. Бу усул орқали маълум асар матни бошқа вариантлари билан қисқарттирилади ва лисоний фарқларнинг моҳияти адиб нуқтаи назари, бадиий-эстетик нияти ҳамда асар гоҳига боғлаб ёритилади. Ёзувчининг бадиий асар тили устида ишлашини ўрганишда, ёзувчи тузатишларни айна бир мазмунни ифодалашга қаратилган турли воситаларни аниқлашда ва умуман ёзувчининг тилдан фойдаланишдаги моҳоратини белгилашда бу усул яхши самара беради.

Масалан, «Навоий» романининг қўлёрмасида:

-Бувижон, - ҳаяжонланиб сўзлади Дилдор, - кўрсангиз айтинг, ҳеч қандай ёмон ниятда бўлмасин, тинч юрсин (600-бет).

Нашрда: –Бувижон, - шивирлади у, - уни кўрсангиз айтинг, ҳеч қандай ёмон ниятда бўлмасин, тинч юрсин (237-бет).

Бу эпизодда суҳбат подшоҳ ҳарамии дарвозаси ёнида юз беряпти. Вазият ва руҳий ҳолат уйғунлиги иккинчи вариантда аниқ кўринади. Ёки Ғафур Ғулумнинг «Шум бола» асари қаҳрамони – Қоровойнинг ёши дастлабки нашрда 17, кейинги

¹⁰⁴ Бу ҳақда қаранг: Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. –Т: «Маънавият», 2002.

нашрда 14 деб берилган. Бунда ҳам қахрамоннинг ҳатти – ҳаракати ва ёши ўртасида мувофиқлик ҳисобга олинган.

Бу бевосита ёзувчининг тузатишлари. Шундай ҳолатлар бўладики, асар матни ноширлар томонидан ёки адабиётшунослар тарафидан атайин ўзгартирилади. «Ўткан кунлар» романи бир неча ўзгартишлар билан нашр этиб келингани кўпчиликка маълум.

3.Лугатларга асосланнш усулн. Асар тили, айниқса тарихий мавзудаги асар ёки таржима асарларининг тил хусусиятлари текширилаётган пайтда тегишли лугатларга муурожаат қилиш лозим бўлади. Масалан, «Шайбонийхон» достони тилида қўлланилган гудар, саваш, совут, содоқ, гул, тув, байдок каби ўша давр руҳиятига мос ҳарбий атамалар маъносини билиш асарни пухта ўрганишга ёрдам беради. Бу-ку бир неча юз йил олдинги асар экан, ўтган аср бошларида ёзилган асарлар учун ҳам лугат тузиш оддий эҳтиёжга айланиб бормокда. Масалан, Муқимий, Фурқат, Завкий, Аваз Ўтар, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон ўгли Чўлпон каби шоир ва ёзувчиларнинг асарлар учун махсус, сўзларнинг бевосита асарда реаллашган маъносига асосланиб тузилган лугатлар тайёрланиши керак. «Ўткан кунлар»да ҳар бир саҳифа остида айрим тушунарсиз сўзларнинг изоҳи бериб борилган. Масалан, утта - у ерда; сипориш - топширик; мувофиқуттабъ - таъбга мос, муносиб; ашроф - эътиборли кишилар, улуглар; мушовир - маслаҳатчи; мусохиб - ҳамсуҳбат каби. Ва бу фақат мазкур асардагина эмас бошқаларида ҳам шундай. Лекин адибнинг барча асарларининг тилига багишланган махсус лугат тайёрланиши лозим. Ж.Лапасовнинг «Бадий матн ва лисоний таҳлил» деб номланган қўлланмасида муайян бир бадий матннинг лугатини тузиш бўйича намуналар ҳамда лугат устида ишлаш бўйича муҳим кўрсатмалар берилган. Олим тўғри таъкидлаганидек: «Бадий матннинг лисоний таҳлилин турли-туман лугатларсиз тасаввур қилиш қийин. Лугат устида ишлаш ўқувчи ва талабаларнинг сўз бойлигини, оғзаки ва ёзма нутқини ўстиришнинг энг муҳим омилларидан бири бўлиб ҳисобланади ва шу лугат ёрдамида нафақат сўзларнинг туб маъносини,

балки кўчма маънолари, ҳар бир сўзнинг қайси тил унсури эканлиги, этимологияси (сўзнинг келиб чиқиш тарихи ва тадрижий ривож), таркиби, баъзан эса грамматик шакли билан яқиндан танишилади.»

3. Лисоний бирликлар индексини тузиш усули. Бадиий матннинг лингвопоэтик таҳлили жараёнида асардаги лисоний birlikларнинг индексини тузиб чиқиш талаб қилинади. Бунинг учун дастлаб, асардаги энг кўп қўлланилган, асар бадиияти учун характерли бўлган birlikлар (масалан, иборалар, синономлар, антонимлар ёки эпитетли бирикмалар, метонимия, метафоралар бўлиши мумкин) аниқланади. Кейин алифбо тартибида териб чиқилади. Бу ёзувчининг лисоний маҳоратини ёритишда фактик материал вазифасини ўтайди. Масалан, моҳир сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романида қўлланган юздан зиёд ибора, метафора ёки метонимияларнинг индексини қуйидаги тарзда тузиб чиқишимиз мумкин: (5 жилдлик. 1-жилд. Тошкент, Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987 йил.)

Иборалар:

1. Афтини буриштирмоқ – Қимирласам, биқиним санчади, – деди Саидий худди ҳозир санчадигандай афтини буриштириб. (41-бет)
2. Бўйнига олмоқ – Саидий хайрлашиб чикди, қишлоққа боришни бўйнига олиб қўйди. (83-бет)
3. Дами ичига тушмоқ – Саидий Ёқубжоннинг айтганини қилганида Кенжанинг дами ичига тушди. (124-бет)
4. Оқизмай-томизмай етказмоқ – Сўз ўрни келганда, у Саидийда заковат белгилари кўрганини, бу йигит оддий студентлардан юқори туришини сўзлар, буни эса Мунисхон оқизмай-томизмай Саидийга етказар эди. (67-бет)
5. Таъби очилмоқ – У қишлоққа келганида дастлаб янги муҳитга ўрганолмай кўп қийналган эди, аммо ўрганганидан сўнг, таъби очилиб кетди. (89-бет)
6. Юраги дов бермаслик – Мунисхон пальтосининг ёқасини кўтарди-ю, эшикдан чиқишга юраги дов бермай, туриб қолди. (43-бет)

7. Уҳда қилолмаслик – Шеф билан ишлаб ҳам уҳда қилолмаётирсизми? (82-бет)
8. Қулоқ бермоқ – Қиз унинг сўзига ўзи устидан чиқарилган ҳукмни тинглагандай қулоқ берар эди. (35-бет)

Метафоралар:

1. – Ассалому алайкум, шервачча, – деди бир кекса товуш ва бу товушнинг эгасидан илгари «тўқ» этиб ҳасса кирди.(88-бет) – Шервачча, – деди чол иккала кўлини кўкрагига қўйиб, хириллаб, - газетага берсалар... (89-бет)
2. Дори – Ё бош огригини дори билан босайликми? Бир рюмка-бир рюмка... (129-бет)
3. Яқинлик иплари – Бора-бора икки орадаги Эҳсон тугдирган яқинлик иплари узила бошлади. (42-бет)
4. «Тўнгат» билан профессор ўртасида ўтган бу гап бутун университетга довруқ бўлди. (43-бет)

Метонимиялар:

1. Зал – Яна қарсақ зални кўтаргудай бўлди. (94-бет) Бутун зал домлага қаради (94-бет)
2. Катта, майда – У «катта» ёзиш учун аввал «майда» билан ўқувчи орттириш керак, деди. (136-бет)
3. «Ошиқлар» – Хусусан, Кенжа Саидийнинг «Ошиқлар»и очикдан-очик шўро ҳукуматининг хотин-қизлар озодлиги тўгрисидаги сиёсатига зарба бериш, (...) Аббосхоннинг ўзи тасаллига муҳтож бўлиб қолди. (139-бет)
4. Факультет – Факультетни ташлашга ўзингизда бу қадар мажбурият сезсангиз ноилоҳ давом этманг, чунки бу нарса факультетдан ҳайдалишга олиб келади. (106-бет)
5. Фирқа – Шунда, албатта фирқа кўрсатган йўлдан борамиз. (94-бет)
6. Университет – Университет чақиртираётир. (91-бет) «Тўнгат» билан профессор ўртасида ўтган бу гап бутун университетга довруқ бўлди. (43-бет)
7. Шиша – Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. (112-бет)

Таҳлил тинларн

Бадиий матнни таҳлил қилишнинг тамойил ва усуллари бўлганидек, ўзига хос типлари ҳам мавжуд. Таҳлилнинг мақсади, йўналиши ва қамровини асар ҳажми жиҳатини ҳисобга олиб иккига ажратиш мумкин: **тематик ва комплекс таҳлил**.

1. Тематик таҳлил деганда, бирор бир бадиий асарни тилнинг бир жиҳати бўйича ва маълум тамойил, усуллар бўйича таҳлил қилиш назарда тутилади. Тематик таҳлил асосан, тил сатҳларидан бири бўйича амалга оширилади. Масалан, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» номли романини лексик-семантик жиҳатдан таҳлил қиламиз, дейлик. Асардаги лугавий бирликлар (айрим сўзлар, иборалар, мақоллар, маталлар, афоризмлар) ажратиб олинади. Лугавий бирликлар асар бадииятига қай даражада хизмат қилиши, анъанавий ёки индивидуал эканлиги аниқланади. Матн компонентларини бириктириш усуллари алоҳида ўрганилади. Матн типлари ва унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

2. Комплекс таҳлил. Тилнинг барча соҳаларига хос бирликлар ва уларнинг муайян бир асарда қўлланишини матннинг умумий мазмуни, жанри, таркибий тузилиши билан ўзаро боғлиқликда олиб ўрганиш комплекс таҳлилнинг асосини ташкил этади. Бу ҳилдаги таҳлил умумфилологик йўналиш, мазмун ва характер касб этади. Шунинг учун матнни таҳлил қилишдан аввал адабиётшунослик ва тилшунослик билан алоқадор соҳаларнинг тамал қонуниятларидан албатта хабардор бўлишимиз керак. Бундай таҳлил хусусийликдан умумийликка ўтиш тамойилига мувофиқ олиб борилади. Комплекс таҳлил бирор бир ижодкорга бағишланган бўлади. Бундай таҳлилни бир асарни турли сатҳлар бўйича ёки бир неча асарни бир сатҳ бўйича ўтказиш мумкин. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи лингвопоэтикаси (тил сатҳлари бўйича). Ёки Абдулла Қодирий асарлари лингвопоэтикаси. Бунда адиб қаламига мансуб барча асарларнинг лисоний хусусиятлари текширилади ва натижалар умумлаштириб таҳлилга тортилади. Бу осон иш эмас. Шунингдек, бир ёки икки кишининг иши ҳам эмас. Адиб асарларини ҳар тарафлама текшириш, таҳлил қилиш, шу

кунгача қилинган барча ишларни бир жойга тўплаш, таснифлаш, индексли маълумотлар базасини яратиш, зарурий лугатларни тайёрлаш ва бошқа ишларни амалга ошириш жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган лингвопоэтиканинг фаолият доирасига киради. Адабиётшуносликда Б.Францнинг В.Шекспир асарлари тилига багишланган «Shakespeare grammatik» деб аталган йирик ҳажмли асари алоҳида эътиборга молик иш сифатида эътироф қилинади. Унда шоир ижоди тилнинг барча сатҳлари бўйича таҳлилга тортилади. Шу билан бирга ижтимоий тузум, шоирнинг фалсафий дунёқараши, ҳаёт тарзи, шоирнинг замондошларининг шоирга муносабати ёки шоирнинг ўз замондошларига муносабати, давр билан боғлиқ эстетик тафаккур тарзи ва ҳокозолар ҳақида ҳам маълумотлар бериб борилади. Мазкур тадқиқотдан фақатгина шоир асарларининг тили эмас, балки ўша давр тили ҳақида ҳам ноёб маълумотларни олиш мумкин.¹⁰⁵ Лекин шуни унутмаслик керакки, бадиий асар том маънода эстетик воқелиқдир. Уни тематик таҳлил қиламизми, комплекс таҳлил қиламизми бундан қатъи назар, асарнинг эстетик ҳодиса сифатидаги моҳиятини назардан четда қолдирмаслигимиз керак.

♣ Пазорат учун савол ва тонширнқлар

¹⁰⁵Бу ҳақда қаранг: Wellek R. Edebiyat teorisi.-Izmir. Akademi kitabevi. 1993.

1. Мазкур курснинг методологияси қандай қонуниятга асосланади?
2. Лисоний таҳлилнинг қандай тамойил ва усуллари бор?
3. Шакл ва мазмун бирлиги тамойили деб нимага айтилади?
4. Макон ва замон бирлиги тамойили деб нимага айтилади?
5. Хусусийликдан умумийликка ўтиш тамойили деб нимага айтилади?
6. Илмий мушоҳада усули деб нимага айтилади?
7. Лисоний табдил деганда нимани тушунасиз?
8. Матн вариантларини қиёслаш усули деб нимага айтилади?
9. Лугатларга асосланиш усули деб нимага айтилади?
10. Тематик таҳлил деб нимага айтилади?
11. Комплекс таҳлил деб нимага айтилади?

**Бадний матнни лингвоноэтик таҳлил қилишда
инмаларга эътибор қаратиш зарур?**

Бирор бир шеърни, ҳикоя ёки романи ўқиётганимизда асар мазмунини якка-якка сўзлардан ёки айрим иборалардангина эмас, балки матн деб аталувчи бутунлик билан муносабатга киришгандан сўнггина англай бошлаймиз. Бадиий асарни газета ўқигандек ўқиб бўлмайди. Бадиий асарни ўқиш учун ҳам алоҳида тайёргарлик керак. Воқеалар тизимини кузатиб бориш билангина асар ўқиган бўлиб қолмайсиз. Ўзингизда фаол ўқиш тарзини шакллантиришингиз зарур, акс ҳолда асар ўқиш шунчаки вақт «ўлдириш» машғулоти бўлиб қолаверади. Хўш, фаол ўқиш тарзини шакллантириш учун нима қилиш керак? Бунинг учун ёзувчи ва матн билан ҳақиқий мулоқотга киришишингиз талаб қилинади. Уларга ўзингизнинг саволларингизни мунтазам бериб боришингиз зарур. Матнни ҳар томонлама таҳлил қилиб боришингиз керак. Матн моҳиятига кириб бориш учун аввало тилшунослик ва адабиётшуносликнинг тамал қонуниятларидан хабардор бўлиш лозим. Қуйида сизга ҳавола қилинаётган таҳлил тартиби қатъий-қотма тартиб эмас, уни таҳлил объекти ва методига қараб ўзгартиришингиз мумкин.

А.Дастлабки тайёргарлик. Ҳар қандай бадиий асарни ўқиш учун дастлабки тайёргарлик зарур бўлади. Бу тайёргарлик аслида автоматик тарзда намоён бўлади. Масалан, бирор бир асарни ўқимоқчи бўлганингизда асар муқовасининг ўзиёқ сизга дастлабки маълумотларни беради. Муқованинг безатилиши, муаллиф исми-шарифи, ҳатто роман деб ёзиб қўйилган бўлса, ўша сўзнинг ўзи ҳам матн билан муносабатга киришишингизни таъминлайди. Биз айтмоқчи бўлган тайёргарлик ҳам шунга яқин фақат биров вақт, биров қунт ва жиддият талаб қилиши билан фарқланади. Бу тайёргарликни тўрт одимда умумлаштиришга ҳаракат қилдик.

Биринчи одим. Матнга алоқадор маълумотларни ўрганиш.

- Асарнинг номи, ёзувчиси, нашр этилган йили ва жойи.

Ҳажм белгисига кўра матн турини аниқлаш.

- Матн ҳақидаги ёзувчининг ёки нашрга тайёрловчининг кириш сўзи.

- Матн турини аниқлаш.

Иккинчи одим. Матн тузилишини ўрганиш.

- Матннинг ташкил тарзини ўрганиш. Боб, фасл, қисм, бўлим ва уларнинг номларини, назмий асар бўлса байт, мисра каби ташки хусусиятларини аниқлаш.

- Ёрдамчи қисмларини аниқлаш. Эпиграф, эпилог, агар назмий асар бўлса сарлавҳа, атов сўзи байт, мисра кабиларни аниқлаш.

Учинчи одим. Матнни биринчи марта ўқиш. Матнни синчиклаб ўқиш ва тушунилиши қийин бўлган жойларни белгилаб бориш, ўқиш жараёнида эътиборни тортган сўз, ибора, мақол-матал ва айрим эпизодлар ёнига белги қўйиб бориш тавсия қилинади.

Тўртинчи одим. Матн ва ижтимоий ҳаёт ўртасидаги алоқани ўрганиш.

-Матн қайси даврда, қаерда, қандай ижтимоий муҳитда ёзилганлигини аниқлаш.

-Матнда қаламга олинган воқеалар қайси ҳудуд ва қайси давр учун хослигини аниқлаш. Матннинг ифода мақсади ва мазмунига кўра турини белгилаш.

-Матн ёзилган давр ва ёзувчи мавқеи. Ёзувчига замондошларининг муносабати ва ёзувчининг замондошларига муносабати.

-Ёзувчининг бошқа асарлари ва сиз таҳлил қилаётган асари ўртасидаги алоқадорлик. Бу асарнинг бошқа асарлардан фарқи.

Б. Матн ва тил эстетикаси. Сизга маълумки, тил коммуникатив (алоқа қуроли, воситаси), экспрессив (фикрларни ифодалаш), конструктив (фикрларни шакллантириш), аккумулятив (ижтимоий тажриба ва билимларни тўплаш, сақлаш) каби бир неча функцияларни бажаради. Шунга кўра матндаги тил бирликлари муайян мақсадга йўналтирилган бўлади (яъни, ким-нима, кимганимага, ким ҳақида-нима ҳақида).

Биринчи одим. Бадиий нутқ кўринишларини белгилаш.

-Монологик нутқ, диалогик нутқ, параллел нутқ. Ички нутқ, ташки нутқ. Қаҳрамонларнинг ёзма нутқлари, газета ва журналлардан олинган нутқ кўринишлари.

-Ҳикоячи шахсини аниқлаш. Ким ҳикоя қиляпти? Ҳикоячи ким ҳақида гапиряпти? Ҳикоячи ўзини бевосита ифодалаяптими ёки билвосита?

-Ҳикоячи нутқининг кўринишларини белгилаш: холис нутқ, муносабатли нутқ. Ички нутқ, ташқи нутқ.

-Қаҳрамон шахсини аниқлаш. Бош қаҳрамон ким? Қайси тоифа-табақа ёки ижтимоий қатлам вакили? Қаҳрамон феъл-атвори, дунёқарашини аниқлаш.

-Қаҳрамон нутқининг кўринишларини белгилаш. Холис нутқ, муносабатли нутқ. Ички нутқ, ташқи нутқ.

Иккинчи одим. Сўзнинг эстетик вазифаси.

-Бадиий асарда ёзувчи томонидан атайин қўлланган сўзларни аниқлаш. Нега айнан шу сўзни қўллаганлиги, бу сўзнинг асар мазмуни ва эстетикаси учун қай даражада аҳамият касб этиши ҳақида фикр юритиш.

-Тарихий, архаик ва янги сўзларни аниқлаш, маъносини изоҳли лугатларга асосланиб шарҳлаш. Уларнинг асарда қўлланилиш ўрни ва сабабини белгилаш.

-Истеъмол доираси чегараланган сўзлар(касб-хунар сўзлари, шевага оид сўзлар, чет ва дагал сўзлар)ни аниқлаш, маъносини зарурий лугатларга асосланиб шарҳлаш. Уларнинг асарда қўлланиш ўрни ва сабабларини изоҳлаш.

-Маънодош, шаклдош, пароним ва зид маъноли сўзларни аниқлаш. Уларнинг асар мазмунига қандай таъсир этганлиги ҳақида мулоҳаза юритиш.

-Фонетик-фонологик ўзига хосликларни белгилаш. Товуш такрори, товуш тушиши, товушларнинг қаватланиши каби ҳодисаларнинг асарда қўлланилиши ва улар ёрдамида эришилган экспрессивлик ҳақида фикр юритилади.

-Матндаги морфологик ўзига хосликларни аниқлаш. Масалан, от сўз туркумидаги сўзларни кетма-кет келтириш ёки такрорлаш орқали эришилган таъсирчанлик, сифатларни услубий мақсадларда қўллаш, олмошларнинг матндаги вазифаси, феъл нисбатларидан эмоционал-экспрессив мақсадларда фойдаланилганлик кабиларни аниқлаш.

-Матннинг синтактик ўзига хосликларини аниқлаш. Ёзувчи томонидан атайин қўлланилган сўз бирикмаларини

топиш ва нега қўлланилгани ҳақида фикр юритиш. Гап турларини аниқлаш. Қайси турдаги гаплардан кўпроқ фойдаланилганлигини белгилаш ва ёзувчининг мақсади ҳақида фикр юритиш. Сўз тартиби, инверсия, антитеза, параллелизм, эллипсис кабилар.

- Абзац. Абзац қисмларининг жойлаштирилиши. Темарематик муносабат. Абзацларни бир-бирига боғловчи воситалар. Дистант ва контакт алоқа. Мазмуний ўқ, мазмуний яқинлик ва мазмуний изчиллик тушунчалари абзац таҳлили асосида шарҳланади.

В.Бадиий матн ва тасвирий воситалар. Ҳар қандай бадиий асарнинг таъсирчанлигини унда қўлланилган бадиий тасвир воситалари таъминлайди. Уларсиз бадиий асар қуруқ ва зерикарли бўлади. Чунки китобхон учун асарда қаламга олинган воқеаларгина муҳим эмас. Балки, воқеалар қандай ифодалангани аҳамиятлидир. Ёзувчининг маҳорати бадиий тасвир воситаларини қай даражада ишлата олишига боғлиқ бўлади.

-Метафора, метонимия, синекдоха, киноя, ўхшатиш, фарқлаш, жонлантириш, муболага, кичрайтириш, антитеза, парафраза, оксюморон кабиларни аниқлаш ва уларнинг бадиий матндаги ўрнини, аҳамиятини ёритиш.

-Ибора, мақол ва маталлар, ҳикматли сўзлар, таъсирчан бирикмаларни белгилаш. Кимнинг нутқида, қандай муҳитда, қай мақсадда, ўринли-ўринсиз қўлланилиши кабилар ҳақида фикр юритилади.

-Матнлараро алоқадорликни аниқлаш. Матн вариантларини қиёслаш. Матн ичида қўлланилган ўзга матн кўринишларини (назира, таклид, нақл, ҳадис, ривоят, мифлар, афсоналар, дидактемалар) аниқлаш ва асар мазмуни билан қай даражада уйғунлиги ҳақида фикр юритиш.

Г.Эстетик ҳодиса сифатида матн.

Бадиий асар агар китобхонлар эътиборини тортган бўлса, албатта бу асар ҳақида газета, журналларда, турли адабий танқидий китобларда, илмий тадқиқот ишларида у ёки бу даражада фикр-мулоҳазалар берилган бўлади. Асар ҳақидаги таништирув мақолалар, тақризлар мунаққидларнинг фикрлари

билан танишиш фикр уфқингизни кенгайтиради. Шунингдек, таҳлил холислигини таъминлашга ёрдам беради.

-Ёзувчи услуби ва асар ёзилган даврдаги етакчи услубларни аниқлаш. Асар тили ва давр тили ўртасидаги алоқадорликни аниқлаш. Асарнинг бошқа тилларга таржима қилиниши, адабиётшунослик нуқтаи назаридан асар аҳамиятини белгилаш кабилар таҳлил тугаллигига хизмат қилувчи омиллар ҳисобланади.

Бадиий асар лисоний жиҳатдан таҳлил қилинаётганда мавзуга алоқадор илмий-назарий адабиётлардан фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади. Фақат фойдаланган адабиётингизни албатта ҳаволада кўрсатган бўлишингиз лозим. Адабиётни ҳаволада кўрсатишнинг ҳам ўз тартиби бор. Масалан, бирор бир асардан олинган кўчирма келтирдингиз дейлик. Кўштирноқдан кейин ҳавола рақами қўйилади. Ўша саҳифанинг пастки қисмига ҳавола рақами қўйилади ва муаллифнинг исми шарифи, асар номи, нашр жойи, йили ва кўчирма олинган саҳифа рақами ёзилади. Масалан: ¹ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати.-Т: «ЎМЭ»., 2002, 5-б.

Агар асардан кўчирма олмай мазмундан фойдаланган бўлсангиз ҳаволада муаллиф исмидан аввал «Бу ҳақда қаранг» бирикмасини қўшиб қўясиз. Бир асардан бир неча ўринларда фойдаланган бўлсангиз биринчисида тўлиқ ёзилади, кейингиларида эса муаллиф исми шарифидан кейин «Ўша асар» ёзуви ва саҳифаси кўрсатилади. Асар умумий адабиётлар рўйхатида берилганида сиз фойдаланган саҳифа рақами эмас, балки асарнинг неча саҳифадан иборат эканлиги ёзилади.

Пхчам лугат

Анафора -

Шеърый мисраларнинг бошида ёки насрий асардаги гапларнинг олдида бир хил жаранглаган товуш, оҳангдош сўз ва ибораларнинг такрорланиб келиши.

Антитеза -	Бадий асарда бир-бирига зид маъноли сўзларни ёнма-ён қўллаш, қаршилантириш санъати.
Антифраза-	Ирониянинг бир кўриниши бўлиб, бирор шахс ёки предметга хос бўлган у ёки бу ижобий хусусиятни кулгили интонация билан инкор қилишга айтилади.
Аллегория-	Қочирим, кесатиш, пичингга асосланган маъно кўчиши
Аллитерация-	Мисралар, ундаги сўзлар бошида бир хил ундош товушларнинг такрор қўлланиши: Қаро қошинг, қалам қошинг, қийиқ қайрилма қошинг, қиз...
Амфиболия-	Икки хил талқин этиш, икки маънода тушуниш мумкин бўладиган гап. Бу //аҳмоқ одам эмас. Бу аҳмоқ // одам эмас.
Апастрофа-	Жонсиз предметларга жонли нарсасдек муносабат қилиш ва шундай муносабатда бўлиш
Арго-	Ясама тил. Бирор ижтимоий гуруҳ, тоифа вакиллари ўртасида тушунарли бўлган, бошқалар тушунмайдиган лугавий бирликлар.
Архаизм-	Маълум давр учун эскирган, истеъмолдан чиқа бошлаган тил бирлиги.
Ассонанс-	Айнан ёки яқин унлиларнинг такрорланиши натижасида юзага келадиганоҳангдошлик.
Афферезис-	Олдинги сўзнинг сўнгги товуши таъсирида кейинги сўз бошидаги товушнинг тушиши. Айтар эди → айтарди.
Варваризм-	Она тилига ўзлашмаган, ўзга тил ҳодисаси сифатида қўлланган сўз ёки

Вульгаризм-	ибора: мадам, миссис, мерси... Адабий тилга кирмайдиган дагал сўз ва иборалар.
Геминация-	Қўш ундошлик. Икки айнан бир хил ундошли ҳолатнинг юзага келиши: уччида, теппасида...
Гипербола-	Нарса-ҳодиса, жараёнларнинг белги-хусусиятини, ҳолатини ўта бўрттириб тасвирлаш.
Градация-	Нутқ парчаларидан бири иккинчисининг маъносини кучайтириб боришидан иборат услубий жараён.
Демунитив шакл-	Кичрайтириш шакли (деминутив шакл, деминитус): кизча, тугунчак, келинчак.
Жаргон-	Бирор гуруҳ вакилларининг, ўз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида, ўзича мазмун бериб ишлатадиган сўз ва иборалари.
Жонлантириш-	Жонсиз предмет, мавҳум нарсаларга инсонга хос хусусиятлар бериб тасвирлаш усули. Персонификация. Ташхис.
Интеллектуал лексика-	Маълум бир тушунчанигина ифодалаб, кўшимча эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлмаган сўзлар
Ирония-	Сўз ва ибораларнинг кесатик ёки пичинг билан ўз маъносига қарама-қарши маънода ишлатилиши.
Какофемизм- (дисфемизм)	Айрим тушунчаларни кўпол ва дагал усулда ифодалаш. Эвфемизмнинг тескариси. Масалан: ўлдирмоқ-жонини жаҳаннамга жўнатмоқ, асфаласофилинга равона қилмоқ каби ифодалар.
Каламбур-	Сўз ўйини. Кўп маънолилигига, фонетик тузилиши бир хиллигига ёки яқинлигига асосланадиган усул

Канцеляризм-	Расмий стилга хос сўз ва нутк шакллари
Катахраза- (Оксюморон)	Қарама-қарши тушунчаларни боғлаш, сўзни ўз асл маъносига мувофик бўлмаган ҳолда қўллаш: оқ тунлар, қизил сиёҳ каби.
Киноя-	Тил бирлигини унинг ҳақиқий маъносига нисбатан қарама-қарши маънода, кесатик, пичинг билан ишлатишдан иборат кўчим.
Контаминация-	Бирор муносабат, тасаввурга кўра ўзаро боғлиқ бўлган икки сўз ёки иборани бирлаштириш йўли билан янги сўз ёки иборанинг ҳосил бўлиши. Масалан, эрга тегмоқ // турмушга чикмоқ = эрга чикмоқ
Кўчим-	Бадий ифодалиликни ошириш учун кўчма маънода қўлланган нутк бирлиги, рамз билан қўлланган сўз.
Литота-	Нарса, ҳодиса ёки белгининг ҳажми, кучи кабиларни камайтириб тасвирлаш.
Мажоз-	Мавҳум тушунча ёки гоёларни аниқ образ орқали ифодалаш. Айёрлик белгисига эгалик-тулки.
Мақол-	Чуқур маъноли, тузилиши гапга тенг, алоҳида ритмик-мелодик хусусият ларга эга бўлган фольклор жанри
Метатеза-	Сўздаги товушларнинг ўрин алмашилиши: киприк-кирпик, тупрок-турпок каби.
Метафора-	Бир предметнинг номини бошқа предметга шакл, белги ва ҳаракат ўхшашлигини эътиборга олиб кўчириш.
Метонимия-	Бир предмет, белги, ҳаракат номини ўзаро ташқи ёки ички боғлиқлик

Монолог-	асосида бошқа предмет, белги ёки характга нисбатан қўллаш. Сўзловчининг ўзига қаратилган, бошқа шахснинг тинглаш ва жавоб беришини эътиборда тутмайдиган нутқ.
Муваққат маъно-	Сўзнинг маъно тузилишида шаклланиб етмаган, маълум индивидуал қўлланишда юзага чиқадиган маъно. Окказионал маъно. Санъатимиз гуллари, шабада йўргалади каби.
Окказионализм-	Маҳсулдор бўлмаган модель асосида ясалган ва фақат шу нуткий матннинг ўзида қўлланган сўз, индивидуал-услубий неологизм.
Оксюморон- (Катахреза)	Мантиқан бири иккинчисини инкор этадиган, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки тушунчани қўшиб қўллаш. Бақирган сукунат, кизил қор, ширин гам
Параллелизм-	Ёнма-ён гаплар, синтагмаларнинг бир хил синтактик қурилишга эга бўлиши.
Парафраза-	Тасвирий ифода. Нарса, ҳодисани ўз номи билан эмас, уларни характерли белги-хусусиятлари асосида тасвирий усул билан ифодалаш. Зангори оловгаз, дала маликаси- маккажўхори каби.
Профессионализм-	Тилдаги касб-ҳунарга оид бўлган сўз ва иборалар
Риторик сўроқ-	Фақат сўроқ шаклида ифодаланиб, кучайтиришдан иборат услубий восита; жавоб талаб қилмайдиган сўроқ гап.
Сарказм-	Аччиқ заҳарханда, истехзоли таъна, пичинг
Символ-	Бадий нутқда ҳаётий воқеа, тушунча ва предметлар ифодаси учун сўзларнинг

	маълум равишда кўчма маънода ишлатилиши.
Синекдоха-	Бир предмет номининг бошқа предметга бутун ва қисм муносабати асосида кўчиши, бутуннинг номи қисмнинг номи ёки аксинча бўлиб қолиши
Табу-	Диний эътиқод, ирим, кўрқиш ва шу кабилар таъсирида сўзнинг ишлатилишини чеклаш ёки ман этиш. Чаён-оти йўқ, бўри-жондор каби
Тавтология-	Бир фикрни бошқа сўз ёки сўзлар билан такроран ортиқча қўллаш: оёқ билан тепиш, гап гапирмоқ кабилар.
Такрор-	Айни бир сўз, ибора ёки синтактик шаклларнинг муайян мақсад билан қайтарилиши.
Фигурал маъно-	Воқелик билан бевосита боғланмайдиган, нарса, белги, ҳарактнинг номига айланмаган маъно. Фигурал маъно воқелик билан номловчи маъно орқали боғланади. Овозининг <i>шираси</i> қочган.
Эвфемизм-	Нарса-ҳодисанинг анча юмшоқ шаклдаги ифодаси, иккиқат-огироёқли, ҳомиладор.
Эвфония-	Нутқнинг товушлар такрори орқали юзага чиқариладиган хушоҳанглиги.
Экзотизм-	Ўзлашган сўзлар, нутққа алоҳида бир ўзига хослик бериш учун қўлланиладиган сўзлар.
Экспрессия-	Нутқнинг таъсирчанлиги, ифодалилиги ва маънодор бўлиши.
Эмоция-	Инсоний ҳис-туйғу, кечинма ва ҳиссиётларнинг тил бирликларида ифодаланиши.
Эмфаза-	Нутқнинг кўтаринки руҳда бўлиши,

Энантисемиа-	эмоционалликнинг кучли бўлиши: Амр эт, Тожихон, амр эт... Эмфаза такрор ёрдамида юзага чиқяпти.
Эпифора-	Бир сўзнинг семантик тузилишида зид маъноларнинг юзага келиши. Чикмоқ-ичкаридан ташқарига ҳаракатланиш, транспортда ичкарига ҳаракатланиш. Бош-йўлнинг бошланиши ва якуни Анафоранинг тескариси. Параллел тузилган нутқ парчалари охирида айна бир элементнинг такрорланишидан иборат услубий восита
Ўхшатиш-	Икки нарса ёки ҳодиса ўртасидаги ўхшашликка асосланиб, уларнинг бири орқали иккинчисининг белгисини, моҳиятини тўлароқ, аниқроқ, бўрттириброк кўрсатиб бериш.

Таҳлил учун матилар

1-машқ. Берилган матнни таҳлил қилиш учун дастлаб лугат тузинг. Бугунги лисоний меъёрлар асосида матнни қайта баён қилинг. Матн типлари ва боғловчи воситаларини аниқланг. Матнни тематик таҳлил қилинг.

Тошбақа билаи чаёи

Навозанда айтди: «Андог эшитганим борки, сангпушт Ироқдин Ҳижоз сари борур эрди. Йўл узасида ночор, бир чаёнга йўлдош бўлди. Иккиси заруратдин ҳамроҳ бўлдилар. Аммо сангпушт боғоят фаросатлик эрди. То баҳаддики кўп тажрибалар ҳосил қилгон эрди. Аммо чаёнга инон – ихтиёрин бериб, бодиялар катъ этуб, манозил ва мароҳил тай қилиб юрур эрди. Ўшал аснода ногоҳ бир наҳри азимга дучор бўлдилар.

Андин ўтар иложини топмадилар... Охирул – амир, сангпушт... муддао истидьосини соҳилга ўзини олди. Гоз ва ўрдакдек силкунуб турди. Ногох, орқасига бокти, кўрдик, йўлдоши йўлда ҳоргон... найзасини кифтига тик ушлаб, юқори – куйи юрубдур. Сангпушт айтдики: «Эй биродар, сабаб надурки, буён ўтмайсиз?»

Чаён айтди: «Кўз ёшича су бўлса, бизга маъзур тутунг». Сангпушт кўнглида айтдики: «Йўлдош бўлмоқ шарти бу эмаски, оз ҳодиса бирла ҳамроҳлик расмини бартараф қилсак, унча хуб эмас. Авло ул – дурки, ўткариб қўйсам...»

Алқисса, сангпушт чўлгочини кўлига олиб, оз ҳаракат бирла ўзини нажот соҳилига олди. Айди: «Эй биродар, сени дарёдин ўткаргали ўградим. Менинг устимга мин. Бежо ҳаракат қилмаки, ўз жонингга жабр қилурсин».

Анда чаён: «Ҳар ким ўз маслаҳатини ўзи билур», деб сангпуштнинг орқасига минди. Дарёга тушиб оқдилар. Замондин сўнг чаён тебрана берди. Сангпуштга айди: «Бу кун майдонингни васиё топдим... Бу кун пўлод найзамни якжирма қалқонингга озмойиш қилай дерман».

Сангпушт айди: «Сенинг бу хор сифат найзайи бемажолнинг менинг бу якжирма қалқонимга нима қор қилмасин?»

Анда чаён айди: «Билганин йўқмуким, ақрабнинг муддаоси ниш урмоқдур, хоҳ дўст кўксинадур, хоҳ душман орқасина»...

Сангпушт... говвослардек бир гўта урдиким, ул жавохир термоқда ва чаён жон бермоқда қолди. (Гулханий)

2-машқ. Берилган матнни таҳлил қилиш учун дастлаб лугат тузинг. Матн типлари ва боғловчи воситаларини аниқланг. Матнни тематик таҳлил қилинг.

Юрт қайғуси

Эй Улуг Турон, арслонлар ўлкаси!

Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кунларга қолдинг?

Эй Чингизларнинг, Темурийларнинг, Ўғузларнинг, Отилларнинг шонли бешиклари! Қани у чикдигинг юксак ўринлар?! Қуллик чуқурларига недан тушдинг?!

Дунёни «урхо»лари билан титраткан йўлбарс юракли болаларинг қани? Ер тупрогини кўкларга учиратурган тоғ гавдали ўғлонларинг қани? Нечун товушлари чикмайдир?

Ер юзининг бир неча полвонлари бўлган ботир туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Кураш майдонларини ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун... Нечун... нечун..? Гапур менга, эй Улуг Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди?!

Ер юзининг буюк салтанатларини сен курмадингми? Ҳиндистоннинг, Эроннинг, Оврўпанинг улуг ҳоконларини сен юбормадингми? Эй ҳоконлар ўчоги! Эй қахрамонлар тугойи! Қани у чакмоқ чақишли ботир ҳоконларинг? Қани аввалги ўк юрушли, отли бекларинг? Нечун «урхо» ларинг эшитилмайдир?

Дунё халқини бўйсундирмаган салтанатларинг нечун бузилди? Инсонлик оламини канотлари остинда олган ҳоконлигининг нечун кучи ўлди? Кучингми кетди? Кимсасизми? қолди?

Йўқ... йўқ... Тангри ҳаққи учун йўқ!.. Сен кучсиз эмассан, сен кимсасиз эмассан? Бугун ер юзида саксон миллион боланг бор. Буларнинг томирларидаги қон чингизларнинг, темурларнинг қонидир. Буларнинг кучлари сенинг кучингдир!

Эй Улуг Турон, арслонлар ўлкаси!

Қайгурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг, эски йигитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмашидир.

Ёлғиз... Оҳ, ёлғиз... тарқалмишидир.(Фитрат)

3-машқ. Берилган матнни тил сатҳлари бўйича таҳлил қилинг ва унда қўлланилган тасвирий воситаларни аниқланг.

Барон фон Ринг.

Биров тама риштаи қилгуси,
Анинг бирла ўзи осилгуси.

Навоий.

Бир атторнинг эшаги шундай ўйлаб қараса, дунёда туришнинг ҳеч ҳам қизиги қолмабди: аттор ҳар куни азонда огир юк ортади, ўзи ҳам минади, «хи, искоти!» деб икки биқинига тепади. Қишлоқ кўчалари... «Қизчаларга ўсма келди!.. Келинларга сурма келди...» Кечқурун қайтилади. Аттор яна «хи, искоти!» деб огилга қамайди-қўяди.

Эшак ўзини ўлдирадиган бўлди. Шу ниятда дарё бўйига кетаётса, йўлда иккита одам уришаётибди:

- Хонумонимни барбод қилиб бўлса ҳам оламан!

- Бермайман! Сенга бергунча ана у эшакка бераман!

Эшак тўхтади, қайрилиб орқасига қарайди ва кулоқларини тикка қилиб ўйланиб қолади: « Хўш, нима экан у? Уч-тўрт кун сабр қилай-чи...»

Бу жанжал эшакнинг жонига ора киради. Эшак қайтиб кетади.

Барон Фон Ринг, албатта, эшак эмас, балки орий жинсидан бўлган бир зот. Барон тўгрисида гапирмоқчи бўлиб гапни эшакдан бошлаганимизнинг важи бор. Бунга сабаб, унинг эшакка ўхшашлиги эмас. Наинки барон эшакка ўхшаса! Эшак деганнинг кулоги узун бўлади: бароннинг кулоги мутлако йўк: Сан-Маринода бўлган бир карта ўйинида бор-йўгини бой бергандан кейин, чўталчининг таклифи билан минг тилло бараварига кулогини тиккан эди, бир инсон бойваччасини ютиб шартта кесиб ташлаган; ер юзидаги ҳамма эшаклар йигилиб, минг йил уринганда ҳам битта китобни ўқиёлмайди, барон ўзи якка етти йил мобайнида «Юз эллик фокус» ҳамда «Ужда атрофида турган француз офицерининг кундалик дафтари» деган икки китобни ўқиб ташлаган.

Барон тўгрисида гапирмоқчи бўлиб, гапни эшакдан бошлашимизга сабаб ана шу китобларининг иккинчиси бўлди.

Барон Фон Ринг бир куни шундай ўйлаб қараса, дунёда туришнинг ҳеч ҳам қизиги қолмабди: йигирма ёшдан бу ёғида кўрганлари ва кўраётганлари йигирма ёшгача кўрганларининг такрорланишидан иборат! Такрорнинг жаззаси «ва ҳоказо» деб, қўя қолиш. Барон ўз хаёти тўгрисида «ва ҳоказо» деб ўзини ўлдирадиган бўди. Мол-мулк, бойликлари ҳақида васиятнома ёзди, ўзини осгани арқон кидириб юрганида қўлига ҳалиги

китоб – «Ужда атрофида турган француз офицерининг кундалик дафтари» тушиб қолди. Барон китобни шундай очиб қараса, эҳе... Офицер бундоқ деб ёзибди:

«...Агар шу давлатим билан Европада турсам уч кунда ўзимни осиб кўяр эдим, чунки бор давлатим ҳар куни янги бир қаср бино қилгани имкон бермайди. Бу ерда бу ваҳший араблар орасида ҳозирги қасрим ҳар куни менинг учун янги қаср... Ёввойи араб қизларининг ўрнини ҳар йили Калифорнияга боришни одат қилган Париж таннозлари боса олмайдими, дерсиз? Йўқ, боса олмайди! Париж таннозларидан бир кунда ўнтасини олиб келсам, қасримга ўн хил ўзгариш кирмайди, чунки ҳаммасига бир ҳилда, Европа киборлари расмича муомила қилишга мажбурман; араб қизларидан биттасини олдириб келсам-чи, қасримга ўн хил ўзгариш киради, чунки унга муомала қилиш расмларини ўзим, истаганимча ўйлаб чиқараман...»

Фон Ринг ўйланиб қолди.

Бу китоб унинг жонига оро кирди.

Шарқий фронт.

Барон Фон Ринг Украина қишлоқларидан бирида «ибрат» йўли билан фашистча «тартиб» ўрнатди; эри партизан гумон қилиниб осилган ёшгина бир жувон типирчилаётган вақтида оёғига уч ярим яшар қизчасини остирди; бу манзарани кўриб «ибрат» олсин учун қишлоқнинг ёш-қари, эркак-аёл бутун аҳолисини ҳайдатиб келди. Мана энди «С» шаҳарчасида ҳам шундай «тартиб» ўрнатгани кетаётибди. У, автомобилда хаёл суриб бормоқда: «Уруш ҳадемай тугайди. «Ойдин Водий» Ўрта Осиёнинг қаерида? Бу водийнинг ҳокимлигини Фюрердан сўрайман. Мармардан қаср солдираман. Ўрта Осиёда неча хил миллат бор? Ҳар ҳолда тентак француз офицерига қараганда менинг ишим йирик бўлади...»

Даҳшатли бир портлаш.

Нима бўлди?

Нима бўлганини барон Фон Ринг икки соатдан кейин ҳушига келиб, ўзини бир ертўлада кўрганида билди. Нима биландир машгул бўлган лейтенат бароннинг ҳушига келганини кўриб:

- Хуш келибсиз! – деди.

Барон ўрнида тураётиб, хушомад тарзида не машаққатлар билан илжайди – устки лабини кўтариб, бурнини жийирди. Ўлган отнинг кўзига ўхшаган хира кўзларидан «Мени хўкиз ўрнида кўшга кўшсанг кўш, лекин ўлдирма» деган маъно англашилар эди.

Қирқ минутдан кейин асирни штабга элтиш тўғрисида буйруқ бўлди. Икки аскар харчанд қилади, барон ертўладан чиқмайди – олиб чиқиб отади, деб кўрқади. Ҳозир «Фюрер»нинг ўзи келиб «мен сени Ойдин Водий»га ҳоким қилдим, ўзбек, қирғиз, тожик, қозоқ, туркман қизлари сени мармар қасрда кутиб ўтиришибди» деса ҳам чиқмайдиган кўринар эди. Аскарлар унинг кулоқлари йўқ эканини пайқашмаган экан, кўриб қолиб кулишди. Бу кулги уни ўлим ваҳмасидан бир оз халос қилди. Барон ким гапирса оғзига қараб, ким бундайроқ ҳаракат қилса, куёндай хуркиб ертўладан чиқди; шофернинг ёрдами билан автомобилга чиқар экан, шундай ўйлаб қараса... ўйлашнинг ҳеч ҳам қизиги қолмабди... 1942 йил.

(А.Қаххор)

4-машқ. Матнни шакллантирувчи воситаларни аниқланг ва тема-рематик муносабат ҳақида маълумот беринг. Матнни тематик таҳлил қилинг.

Муҳаммад Раҳимхоннинг Тозабогдаги сайргоҳ боғи. Унинг бир чеккасидан иккинчи чеккасигача айланиб чиқиш амри маҳол, киши чарчаб қолади. Катта ҳовлининг орқасида қирғоқларига мармар ўрнатилган хон ҳовуз. Ундаги зогора балиқ, чўртан балиқ, лаққа балиқлар гоҳ сув юзига чиқиб ташланган нонларни ер, гоҳ билтанглаб ўйнаб шўнгиб кетарди. Ҳовузнинг тўрт томонида йўгон – йўгон қайрағочлар, таналари қулочга сигмайди. Хоразмда ҳовуз деса, дархол кўз олдинга катта – катта гужумлар – қайрағочлар келади. Бу дарахтлар гўё азамат дубни эслатади. Ҳовуз лабига ҳусн бериб турганлар ҳам ўшалар. Уларнинг кичкина – кичкина барглари орасидан қуёш нурлари мўралайди. Аммо улар қуёш ҳароратини ўзида сингдириб, пастга танга – тангадай оқ шуълаларини

туширарди. Улар кишига ором беради. Ҳовуз атрофига оқ мармарлар терилган, сув сепиб, чинни косадай топ – тоза қилиб қўйилган. Ҳовуз ёнида, энг баланд жойда хон ўтирадиган катта каравот, ундан наридаги ерга лола ранг така туркман гиламлари тўшалган. Уларнинг ҳар бири хон боги учун махсус тўқилган бўлиб, эни йигирма газ, узунлиги ўттиз газдан ошиқ. Кўпинча эрталаб ва кечқурунлари хон шу ҳовуз бўйига чиқиб ўтиради. Ҳозир туш маҳали бўлгани учун ҳовуз ёнида ҳеч ким йўқ, нарироқда райҳоннинг хушбўй ҳидлари димокка урилади. Бу ерда ҳар хил гуллар бор: номозшомгул, гулсафсар, қамчингуллар, кизил, сарик, оқ атиргуллар, карнайгул, гулбеор, самбитгул... Уларнинг баъзилари эса эрталаб очилиб, кечқурун юмилар, баъзилари кеч пайтлари турли – туман рангларда очилиб, мухташам бокқа ҳусн беради. Гулзорнинг нариги томонида турли узум ишқомлари: даройи, хусайни, яқдона, чарос, кишмиш... Хон узум билан олмани яхши кўрарди: бу ерда оқ олма, кизил олма, ун олма, кузги, қишки олмалар ҳосилини кўтаролмай шохлари синай – синай деб турганидан, уларга катта – катта тирговичлар қўйилган. Анжирзор, шафтолизор... олхўри, нашвати, беҳизорлар қатор – қатор. Товланиб турган чиройли патларини ёйиб товуслар қичқиради. Ким билсин Ҳиндистонданми, Цейлонданми келтирилган, уларга таклид қилгандек тўтилар ҳам қичқириб юборадилар. (Ж.Шарипов)

5-машқ. Матннинг ифода мақсади ва мазмунига кўра типларини аниқланг. Матнни тил сатҳлари бўйича таҳлил қилинг.

Ўзинг шифо бер

- Уҳ... оҳ... вой, вой, вой-е, вой-дод... олло... олло... ўламан. Ҳой, Мавлонкул, кел, огзимга сув томиз... Вой, одам бўлишим гумон, уҳ...

- Қўйинг, ота, шунақа деманг.

- Йўқ, сен билмайсан, ишим қийин, ўламан, Мавлон. Бор, бор, гунажинингга қара, тугиб қўйди... Ҳой Хайрулло, оқпадар, қулогингга пахта тикдингми?

- Лаббай, отажон?

- Кўрпачанинг тагидаги пулдан 5 тийин олиб чикиб пол очириб кел. Вой, ох, ху-уудо...

- Ота, полчига нима дейман?

-Вой, бу оқпадар мени жудаям куйдириб кукун қилди-да, нима дер эдинг: отам касаллар, бир пол каранг, дейсан, вой-е, вой; вой-эээ, шуни ҳам билмайсан. Марг сендек тарбиясиз тугилгонингга, вой... а, ух, вой... худо. Суйган бандангга дард берасан, суюклик бандангдан дардни олсанг, нима бўлар экан, вой, вой...

- Ота полчи пол кўриб туриб айтдики, Кўхинқорининг тескари пири тегибдир. Бир қора кўй сўйиб, худо йўлида хомталаш қилса, кўрмагандек бўлиб кетадир, деди.

- А, нима дединг, бир кўй худойи? Хайрулло, 5 тийинниг ҳаммасини тутқаздингми?

- Ҳ-ҳаммасини.

- Вой ер ютсин, икки дунёда ҳам одам бўлмайсан. Вой, вой, худо, ўзинг шифо бер. Бор, Мавлонни чақир. Ўх. Кўй сўяр эмишман. Бели огримаганнинг нон ейишига қара, вой, кўй, вой-ээ, кўй, кўй.

- Ҳа, ота, нима ишингиз бор?

- Вой, вой... Ўғлим Мавлон, бор, домла поччангни чақириб кел, вой, ух... Олло. Менга дам солиб кўйсинлар. Вой, жоним.

- Ассалому алайкум. Аҳмаджон, баҳай...

- Ух... Бир оз тобим қочди, таксир.

- Худо сақласин. Майли, зарари йўқ, худо суйган қулига дард берадир. Қани келинг, бир дам солиб кўяй. Тангри хоҳласа кўрмагандек бўлиб кетасиз. Кал Ражабникида худойи бор экан, мени кутиб турибдирлар. Тезроқ бормасам бўлмайдир.

- Хўп, таксир, ух...

- Фе гўспандоллокун ва ала хала жойин. Муродатун дангалун, куф... Огдарма қилиб гунг солуйсуф...

Қалай, Аҳмадали, тузук бўлий дедингизми?

- Ҳа... та...қ...сир.

- Болам Мавлон, дўхтир-пўхтирга кўрсатмадингизми?

- Йўқ.

- Яхши, ақлик иш қилибсиз. Дўхтир ҳаром ўлдириб кўяр эди. Мен дам солиб кўйдим, худо хоҳласа эрта – индин юриб кетадир. Хайр.

- Шошманг, тақсир, мана, назрни олинг.

- Койиб нима қилар эдинг, ўглим.

- Хайр.

- Хайр, тақсир, яна эртага бир дам солиб кетасиз-да.

- Ота, отажоним...

- Вой, дунёдан ўтдилар, меҳрибоним отам, гамгузорим отам...

Инноллиллоҳи ваинноиллоҳи ражинун. (А.Қаҳҳор)

6-машқ. Матннинг ифода мақсади ва мазмунига кўра типларини аниқланг. Матнни шакллантирувчи боғловчи воситалар ҳақида маълумот беринг. Матнни тил сатҳлари бўйича таҳлил қилинг.

Нутқ

«Кенг эшитувчилар оммасига мўлжалланган» нотиклардан бири ишдан қайтиб келганида хотини бўйнига осилиб, кўзига ёш олди.

-Сиз мени яхши кўрмайсиз... Турмушимиздан хурсанд эмассиз... Шу соатгача, шу минутгача кутдим, бир огиз айтмадингизки, бир ёстикқа бош кўйганимизга бир йил бўлди...

Нотик ҳақиқатан буни унутган эди, лекин гап топди:

- Ие, - деди, - ҳали тўйимизга бир йил бўлдими! Бир йил? Шундай роҳат турмушимиздан, шундай ширин умримиздан дарров бир йил кетдими! Оҳ, дод дейман...

Хотин илжайиб, турли ноз - неъмат, гуллар билан безатилган столни кўрсатди. Эр - хотин ўтиришди. Хотин рюмкаларга вино қуйиб...

- Қани, - деди, - бир нима демайсизми?

- Бир нима деяйми?

- Вой, ҳали индамасдан ичмоқчимисиз?

Нотик рюмкани олиб ўрнидан турди. Қошлари чимирилди, ранги бир оз ўзгарди, аввал рюмкага, кейин уйининг бурчагига қараб сўз бошлади:

- Ўртоқ рафикам! Ижозат берасиз, хушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом эттириб, оилавий бурчимизни намунали бажариб келаётганимизга бир йил тўлган кунда сизни бевосита табрик қилишга!

Хотин бу муқаддимани ҳазил гумон қилганлиги учун қийқириб чапак чалди. Нотиқ яна ҳам жиддийроқ қиёфада давом этди.

- Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик. Илгариги вақтда фақат эркак, эндиликда эса ҳам эркак, ҳам хотин бошчилик қиладиган оила масаласи ўзингизга маълум бўлганлиги учун бунга кенг равишда тўхтаб ўтиришни лозим кўрмайман.

Нотиқ оила тўғрисида ўз фикрини баён қилганинидан сўнг «Хотин ва социализм» деган китобнинг бир еридан уч, яна бир еридан икки, яна бир еридан ярим саҳифа ўқиб берди. Хотин бу орада икки марта огзини очмасдан эснади, кўлидаги рюмкани столга қўйди. Нотиқ давом этди:

- Сиз билан биз бир йиллик оилавий фаолиятимиз натижасида қандай ютиқларга эришдик? Аввало шуни таъкидлаб ўтиш керакки, биз у ёки бу масалада юз берадиган принципиал келишмовчиликларни четдан куч жалб қилмасдан ўз кучимиз билан, ўзаро кенг муҳокама қилиш йўли билан бевосита бартараф қиладиган бўлиб қолдик. Иккинчидан, ўртоқ рафикам, оиламизни ташкилий хўжалик жихатидан мисли кўрилмаган даражада мустаҳкамладик. Мен бу бобда фактларга мурожаат қилиб ўтирмайман, чунки орденли онангиз ўзларининг ҳар бир тарихий келишларида бу нарсани айрим равишда қайт қилдилар.

Нотиқ сув бўлмаганлиги учун винодан бир хўплаб давом этди.

- Хўш, бу ютуқларимиз камчиликларимизни қоплаб, бизни хотиржамликка солиш мумкинми? Агар биз камчиликларимиздан бевосита кўз юмиб, яшасинчилик кайфиятларига берилиб кетадиган бўлсак, хато қилган бўламиз. Бизда камчиликлар борми? Бор, оз эмас! Масалан, июль ойининг биринчи ярмида озиқ – овқат маҳсулотларини сақлашда йўл

кўйган жиддий нуқсонларимизни олайлик. Бу масалага икковимизнинг ҳам жинояткорона совуқ карашимиз орқасида қатор чиришлар, бузилишлар, кўкаришлар юз бердими? Факт! Буни нима билан оқлаш мумкин? Ҳеч нарса билан!

Нотик қизишиб кетди.

- Иккинчи масала, яъни ички имкониятлардан фойдаланиш масаласини олайлик. Ўзингизга маълум, бизда юқори сифатли мис чойнак бор. Шу чойнакнинг қопқоғи бугунги кунда йўқ. Бу ҳақда биз бир – биримизга сигнал бердикми? Йўқ! Агар биз ўзибўларчиликка узил – кесил барҳам бериб қопқоқ масаласини кун тартибига кўндаланг кўйсак, агар биз шу чойнакни ўз вақтида тегишли қопқоқ билан бевосита таъмин қилсак, самоваримиз сафдан чиққан кунларда ҳал қилувчи роль ўйнар эди. Афсуски, биз бу масалага муросасозлик кўзи билан қарадик. Бугунги кунда чойнагимиз қопқоққа эга эмас, мутлақо эга эмас.

Хотин секин уҳ тортди. Нотик буни пайқаб «тўсатдан қаттиқроқ танқид қилдим, шекилли» деган андишага бориб, сўзини йўқотиб кўйди, шунинг учун сўзининг охирини юмшатишга тиришди:

- Лекин бу камчиликларга карамай, турмушимизни аъло даражада олиб бораётганлигимизга ҳеч қандай шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблаш мумкин. Шу билан қисқача сўзимни тамом қилиб, оиламиз бундан кейин ҳам шарафлар билан қопланажагига тўла ишонч билдиришга ижозат беринг! Бу рюмкани мана шунинг учун кўтаришдан бурун ўз муҳаббатимни яна бир марта амалий суратда изҳор қилгани руҳсат беришингизни талаб қиламан.

Хотин унинг ҳаракатидан «ўпич бер» деган маънони англади-да:

- Ўпичми? Ҳеч бўлмаса шуни тўғри айта қолсангиз нима бўлар экан! – деди.

- Қандай, - деди нотик хайрон бўлиб, - битта ўпични деб нутқимни бузайми?

Нотик ўтирди. У ўтирганида яна аслига қайтди. Хотин унинг ҳар бир сўзидан завқланар, кулар эди. (А.Қахҳор)

7-машқ. Матннинг ифода мақсади ва мазмунига кўра типларини аниқланг. Матнни шакллантирувчи боғловчи воситалар ҳақида маълумот беринг. Матнни тил сатхлари бўйича таҳлил қилинг.

Адабиёт муаллими

Ўзининг айтишига кўра «нафис адабиёт муаллими» ўртоқ Боқижон Бақоев оғилга кириб таъби хира бўлди: сигирнинг қулогига яна кана тушибди! Канадан ҳам кўра сигир унинг аччигини келтирди: канани терай деса қўймайди – бошини силкийди, пишқиради.

- Ҳайвон! Сигир эмас, хайвон! – деди оғилнинг эшигини қаттиқ ёпиб. – Ҳайвон!

Хотини Мукаррам ҳовлида самоварга сув қўяр эди.

- Ҳайвон! – деди Бақоев. – Бу сигирни сотиб пулига чўчка олиш керак!

- Шаҳарда чўчка асраш мумкин эмас, - деди Мукаррам самоварга кўмир солаётиб.

- Нима учун? Тақик қилинганми? Ким айтди? Мен айтиб эдимми? Тўғри мумкин эмас... албатта, мумкин эмас...

- Уйга кириб, Ҳамида келди.

Ҳамида ўн олти ёшлардаги тийрак, қувноқ қиз, поччасини кўриб севиниб кетди.

- Сиз уйда экансиз, билсам дафтаримни олиб келар эканман... эсизгина...

Ўртоқ Боқижон Бақоевнинг таъби очилди. - Сигирнинг қулогигадаги кўм – кўк кана, гўқиллаб тумшуги билан ариқ ёқаларини бузиб юрган чўчка кўз олдидан кетди.

- Техникумдан рабфакка ўтибсан деб эшитдим, ростанми? - деди. - Ҳимм... яхши қилибсан. Рабфакка ўт, деб мен айтиб эдим шекили? Ҳимм... Ауфф, зарда бўлибман... Рабфак яхши. Мен бир боған эдим. Канцеляриянинг эшигига практикум деб ёзиб қўйибди. Тўғри эмас. Практикум, минимум, максимум булар ҳаммаси лотинча ёки лотинчага яқин сўзлар. Мен шахсан шундай деб биламан.

Бир оз жим қолишди.

- Боқижон ака, - деди қиз уялиброқ, - бир нарсани сиздан сўрамоқчи эдим: биз синфда Чеховнинг «Уйқу истаги»ни ўқидик, гўдакни ўлдирган қизни суд қилмоқчимиз. Даъвогар гўдакни онаси – Раҳима бўлади, кораловчи – Шарифжон. Судьялар ҳам бўлади. Мен қизни оқлаб, бутун гуноҳни унинг хўжайинига ёш қизни бу қадар бераҳм эксплуатация қилган кишига қўймоқчиман. Мана шу... Шунини ёздим. Шу тўғрида сизнинг фикрингизни билмоқчиман. Чехов шундай демоқчи эмасми?

Ўртоқ Боқоев ўйлаб туриб, сўради:

- Нафис адабиёт дарсини сизларга ким беради? Ҳақимов? Аҳмоқ одам! Ўз устида ишламайди. Савол аломати ҳамма вақт «ми» дан кейин қўйилади десам, кулади. Гап бунда ҳам эмас...

Мукаррам самовар кўтариб кирди. Ҳамида ирғиб туриб, самоварни опасининг кўлидан олди ва столга қўйди. У, ҳомиладор хотинга самовар кўтартириб ўтирган поччасидан ўпкаламоқчи эди, бироқ уялди, индамади. Ўртоқ Боқоев жуда чанқаб турган экан, устма – уст тўрт пиёла чой ичди ва терлади.

– Чучварадан кейин чой жуда яхши кетади-да, - деди юзидаги терни артиб. – Ҳимм... сакол ҳам ўсипти, сартораш бўлмаса одамлар маймун бўлиб кетар эди. Маймун, жуни тўкилиб, одам бўлган. Бу ҳақда Энгельснинг фикри бор...

- Ҳалигини айтмадингиз, Боқижон ака, - деди қиз, - Чехов шундай демоқчи эмасми?

Ўртоқ Боқоев яна бир пиёла чой сўради.

- Чеховми? Ҳим... буржуазия реализми тўғрисида сўзлаганда энг аввал унинг объектига диққат қилиши керак. Буржуазия реалистлари тушунган, улар акс эттирган объектив воқеликни англаш лозим бўлади. Турган гапки, Чеховнинг ижоди бошдан – оёқ, бутун моҳияти билан илк буржуазия реализми, яъни...хим... Мукаррам, товукқа мояк қўйдингми? Қўйиш керак, бўлмаса дайди бўлиб кетади... Тавба, товукдан аҳмоқ жонивор йўқ – мояк қўйсанг тугади! Нима учун мояк қўйсанг тугади? Хўроз нима учун сахарда кичкиради? Ажойиб психалогия? Биология ўқийсизларми?

Ҳамида биологиядан нималар ўқиганини, бу ўқиш йилида яна нималар ўтиллажагини сўзлаб берди ва ўзининг оқлаш нутқида физиологик асослар ҳам кўрсатиш нияти бор эканини айтиб, яна сўзни Чехов устига бурди.

- Ҳим, - деди Бақоев, - Чехов тўғрисида ўзимнинг фикрим бор. Бошқалар нима деса десин, ҳар ҳолда унинг дунёга қарашида... Унинг дунё қараши Пушкин ва Лермонтовларнинг дунёга қарашидан фарқ қилади. Бир давр, бир синф, бир мамлакат ёзувчилари бўлишларига қарамасдан мутлақо фарқ қилади!

- Чехов Пушкин билан бир даврда яшаган эмаску. – деди Муқаррам, - бизнинг кутубхонада унинг Максим Горький билан олдирган сурати бор. Чехов 1904 йилда ўлган бўлса керак.

- Сизлар қайси Чехов тўғрисида гапираётибсизлар? Чойдан қуй!.. Бу Чехов ҳақидами? Тўғри, бу 1904 йилнинг биринчи яримида, иккинчи яримида ўлган... Бошқа рўмолча бер, бундан пиёз ҳиди келаётибти. Мен ана у Чехов, илк буржуазия реализмининг намояндаси бўлган Чехов ҳақида сўзлаётиман.

– «Уйқу истаги» қайси Чеховники? – деди Ҳамида.

- Ҳеч шубҳасиз бу Чеховники. Бу нарса биринчи марта «Современник» журналида босилган.

Шундан кейин ўртоқ Боқижон Бақоев узундан – узок сўзлаб кетди. Унинг нима тўғрида сўзлаётганини Ҳамида билмас эди. Детирдинг деган аллақандай машҳур танқидчи Шеллинг деган ёзувчига «сен дастёрга зор бўлгунча ўглинг дастёр бўлади» деб хат ёзган; Маркс Добролюбовни Меринг билан бир қаторга қўйган; Стендинг деган аллақандай бир драматург ўлар чоғида Демпинг деган бир танқидчига: «Агар бутун жониворларни худо яратган бўлса, мен унинг завқига қойил эмасман, эчкиэмар ҳам жонивор бўлдими?» деган... Ҳамиданинг боши огирлашиб кетди: икки марта секин билдирмасдан эснади.

Ҳамида мезбонлар билан хайрлашиб кўчага чиққанда қоронги тушган эди; «Уйқу истаги» тўғрисида поччасидан ҳеч қандай фикр ололмади. Унинг сўзларидан нима олгани ҳақида

ўзига ҳисоб берар экан, гуввиллаб турган бошида шундан бошқа ҳеч нарса йўқ эди: практикум, минимум, максимум; Детирдинг, Стендинг, Шеллинг, Меринг, Демпинг... (А.Қахҳор)

8-машқ. Берилган матнни ифода мақсади ва мазмунига кўра типлари ҳамда таҳлил тамойиллари асосида текширинг. Матнни шакллантирувчи воситаларни аниқланг. Тема-ремастик муносабат ҳақида маълумот беринг. Матнни тематик таҳлил қилинг.

Ойноқ қор.

Осмонни булут қоплаган. Қор ёгяпти, оппоқ майин қор...

Кампир каравотга суяниб кўрпа кавияпти. Чол дераза олдида, букчайган, юзида кексалик хоргинлиги, багрида сочлари жингалак, кўгирчокдайгина кизалок. Қизча кафтини яхлаган ойнага босиб ташқарига талпинади. Чол уни бир олдинга, бир орқага тебратиб, хихиллаган товуш чиқаради. Кампир ахён – ахёнда уларга қараб кўяди. Чоли хи-хилаб куляптими, йўталаптими билмайди.

Чол кулади. Лекин кулар экан, нафаси тикилиб, йўтал тутади. Қор учқунларига тикилганича, йироқ хаёллар банд этади уни.

Осмон шундай булутли ва рутубатли эди ўшанда ҳам. Худди шундай оппоқ, майин қор ёғарди...

Чопонларининг чоки, мўйлови ва қошларига кўмир чанги урган, ёши қайтган, аммо ўзи анчайин бардам чол Нўъмонхон ота вакзалдан пойи-пиёда юриб, уйга келди. Дарвозани очиб, нимқоронги йўллакка киргач, елкаларидаги қорни силқитиб, телпагини кўлига олиб қокди.

Хонада ҳеч ким йўқ. Аёли фабрикада.

Нўъмонхон ота туника печь устига мис чойнакни кўйди – да, печга ўт калади. Бир дамдан сўнг биқирлаб чой қайнади. Стол устида пиёла, чойнак, ўроглик дастурхон. Чол чой дамлаб дастурхонни очди. Дастурхонда нон ушоклари, ярим буханка қора нон. У ушокларни кафтига тўплаганча, огзига ташлаб, чойдан хўплаб бошлади.

Чолнинг икки ўгли бор эди! Бири ўлган, болалигидаёқ. Иккинчиси мўйлови сабза урганда жангга жўнади. Мана неча ойдирки, на хат бор, на хабар – хуллас: дом-дараксиз.

Нўъмон ота ҳозир ўглини эслаб, хўрсиниб кўйди. Дарвозанинг тарақлаб очилганини эшитди - ю, деразадан ҳовлига кўз ташлади. Қор устига майда қадам ташлаб кўшни қиз Майрам келарди. Эшик очилиб, Майрам жун рўмол билан тангилган бошини ичкарига сукди:

- Амаки, мен келдим... унинг кўзлари чўккан, ранги ўчган ва нима учундир лаблари сезилар - сезилмас титрарди.

- Кел, қизим, - деди чол. Бу қиз унга ўглидан ҳар гал хат келганда ўқиб берар, биргалашиб мард ўғлонни эслашарди. Анчадан бери остонага оёқ қўймаган қиз кўрингандаёқ чолнинг юраги дукиллаб бошлади: «Қанақа гап топиб келди экан?!...» Қизнинг ранги - рўйини кўрди - ю, юраги оркага тортди... Бироқ чолнинг ҳолатини ўзидан бўлак ким билибди?!

- Нима, касалмисан, қизим, рангинг... - сўради у ва гўё юрагини бешафқат панжа гижимлай бошлади.

- Ҳа, мазам йўқроқ, - деди Майрам.

«Ёлгон гапиряпти», - ўйлади чол. - Ол, нондан ол, - деди қизга. Майрам бир бўлак нонни кўлига олиб кавшана бошлади.

- Вакзалда ишингиз тузукми, амаки? - сўради қиз ўзини зўр билан бепарволикка солиб.

- Ҳа, - ҳа... дуруст, - деди чол. «Ниманидир яширяпти бу қиз», - деган фикр кечди хаёлидан.

- Дадам, амакинг йигитчадай, ҳали бақувват,- дейдилар. Қувонаман шундай десалар... Қиз жилмайиб кўймоқчи эди, беихтиёр лаби қийшайди. У бошини бир силтади - да, кипригида ёш томчиси йилтиради.

- Айт, нима бўлди? - пичирлади чол нафаси ичига тушиб.

- Ҳеч нима, амакижон, ҳеч нима. Ўзим...

-Айт! - деди чол болалардай ялинган оҳангда. Унинг қуюқ қошлари кўзларини тўсиб турар, кўзлари ўт бўлиб ёнарди...

- Шундай... хат олдим, - сўз бошлади қиз бу кўзларга жавоб бермаслик мумкин эмаслигини сезиб. - Балки ёлгондир? Ишонмадим...

- Рост! - Нўъмонхон ота ички дард билан кичкирди. Унинг огир, мўйсафид боши қуйи эгилди. Майрам дока хўллаб чолнинг пешонасига қўйди, қўлтигидан ушлаб ўринга ётқизди. Чол печка биқинидаги кўрпада, кўзлари ярим юмуқ холда чўзилиб ётар, нималарнидир пичирлар эди.

- Хўп, мен кетай, - деди Майрам секин. Унинг хаёли паришон, ўзи ниҳоятда гаранг эди. - Балки ёлгондир, ишонмадим. Хат ёзилган - да... ёлгондир, - ўзига -ўзи сўзларди гўё у.

Чол индамасди. Майрам эшикка йўналди. Остонада сўррайиб туриб қолди. Чолга қайрилиб қаради - да, бирдан кесагига суянганча хўнграб йиглаб юборди. Нўъмонхон ота огир кўзгалиб ўтирди.

- Ёлгон! - деди секин. Майрам бошини кўтариб хайронлик билан қаради. Худди орадан хеч гап ўтмагандай, жилмайиб ўтирибди чол. Атайин, сохта жилмайганини сезмади Майрам. - Қизим, биламан, ёлгон... Мениям тобим йўқроқ эди, ҳаммаси шундай. Қарабмизки, эрта - индин келади. Бу кунлар эсдан ҳам чиқиб кетади, кизим...

Майрам бошини тик кўтарди. Жун рўмолининг учи билан кўзини артиб қор устига майда қадамлар ташлаганча, ҳовлидан чиқиб кетди. Нўъмонхон ота ўрнидан туриб чопон ва этагини кийди - да, кўчага йўналди. Энди нима қилиш керак?! Кимни ўйлаш керак, кимни кутиш керак?! Йўқ, йўқ, йўқ!

Йўлларни қалин қор босган. Катта - кичик, турли - туман излар, ўннга, сўлга, тўгрига кетган излар... Бир бўлакчаси юрагини тимталаётган улкан аламини елкасидан улоқтирай деб югириб - елиб юрган одамлар изи...

Чол бозорни бир қур айланди. Нон магазини олдида одам кўп. Қўлтиқтаёкли ярадорлар, хотин - халаж, бола - чақа, бу ерда бир дам огир сукунат чўқади, бир дам эса чуввос кўтарилади. Сотувчининг терлаган, озгин, рангсиз юзи узокдан бир парча тахтага ўхшаб кўринади. Унинг қўли - қўлига тегмайди.

Чопони йиртиқ, юз суяклари дагалгина бир бола у ёнга - бу ёнга ўтиб гоҳ одамларга, гоҳ магазинчига термулади. Бола нима истар экан?!

Чол бошини куйи солиб, магазиндан узоклашди. Йўл бошида бир тўпга бириккан ва аридай гувиллаб лагта-путта сотаётган аёлларга қараб турди-да, жигиниб уйи томон йўл олди.

Йўлда, боя магазин олдида уймаллашиб юрган чопони йиртиқ болани кўрди чол. Бола тепалик тагида кўзларини юмиб, жунжикиб ўтирибди. Нўъмонхон ота унга яқинлашди:

Нега бу ерда ўтирибсан, болам?

Отам ўгай. Ҳайдади... Нон бермайди, онамни уради. Ҳайдади... Совуқ едим, амакижон.

Нўъмонхон отанинг қалбига босилган огир тош устига огирроқ тош босилди. Аммо бу алам тошлари қанчалик вазмин бўлмасин, уларни бир силтаниб, улоқтириб ташлади чол.

Юр, болам, меникига юр.

Нўъмонхон ота, бола каттагина эканлигига қарамай уни кўтарди-да, кекса елкасига миндириб уйига олиб келди. Печка биқинидаги кўрпачага ўтиргизди, дастурхон ёзди: Ол, болам, ол.

Бола совуқдан музга айланган, титраётган кип-қизил кўлчаларини шошилиб нонга чўзди, қитирлатиб апил-тапил чайнай бошлади. Нўъмонхон ота даҳлизга чиқиб ўглини телпагини олиб кирди. Боланинг бошидаги эски дўппини бир томонга улоқтирди, телпакни кийгизди. Телпак бошини кулоқларигача яширган бола унга меҳрибонлик ва хайронлик билан боқар, содда ва бегубор кўзларида бахт, қувонч порлар эди. Чол болада рўй берган бахтиёр ҳолат қаршисида ўзини ортиқ тутиб туrolмади. Уни багрига тортди-ю, кўзларидан ёш куйилди...

Йиллар ўтди. Ўгил улгайди. Чол келинли, неварали бўлди... Йиллар ўтди!!! Бундан сўнг яна кўп марта одамлар аламларини енгиб, шодлик ва саодат топдилар...

Бундан сўнг яна кўп марта ҳароратли ер кўксига оппоқ, майин қор ёгди... (Омон Мухтор)

9-машқ. Ўрганганларингиз асосида берилган матн парчаларини таҳлил қилинг. Хиазматик конструкциялар ҳақида маълумот беринг.

- 1.Биз тирик эканмиз, рухимиз ўлик
Биз ўлик эканмиз, рухимиз тирик.
- 2.Айтганингнинг хаммасини қил
Қилганингнинг ярмини айт.
- 3.Адолат Кучга бўйсунган юрт-вайрон юрт
Куч Адолатга бўйсунган юрт-бўстон юрт.
- 4.Тарикдек савобни-тарвуздек дема,
Тарвуздек гуноҳни-тарикдек дема.
- 5.Созим – менинг овозим,
Овозим – менинг созим.
- 6.Кулиб турган одамнинг олдида йиглама,
Йиглаб турган одамнинг олдида кулма.
- 7.Йўқлик бир армондир,
Армон бир йўқлик.
- 8.Болаликда дунё кенгу кийим тор
Кексайганда кийим кенгу дунё тор.
- 9.Агар огоҳсен сен шоҳсен, сен,
Агар шоҳсен сен огоҳсен, сен.
- 10.Ейиш учун яшаш керак эмас,
Яшаш учун ейиш керак.
- 11.Товушларнинг рангига қаранг
Қаранг тез рангларнинг товушига.

10-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва унда ишлатилган дублетларнинг ҳамда кўп қўлланилган «–гоҳ» аффиксининг услубий аҳамиятини изоҳланг.

Жамоа - колхоз идораси ёнидаги ҳовлимиздан чиқиб, *қишлоқ шўроси - қишлоқ совети - қишлоқ кенгашигача* пиёда келдим. Йўл четида турган эдим «Тез тиббий ёрдам» машинаси секин келиб тўхтади. Қарасам, *шароб – май – ароқ - вино* заводидида бош *муҳандис - инженер* бўлиб ишловчи қудамиз Асқар аканинг куёви *ҳаким – табиб – дўхтир - врач* Қосимжон экан. Йўл бўлсин, деди. *Депара – ноҳия – туман - район* марказигача ола кетинг, дедим. Бир зумда белгиланган *манзилгоҳ – унвон - адресига* етиб келдик. Сўнг «Алдар кўса» номидаги Дехкон бозори ёнидан тайёрагоҳ – кўналга - учиш

майдони - аэропортга катновчи *тезюар* - *экспресс* автобусига ўтирдим. Ҳайрият, *тайёра* - *учқич* - *учоқ* - *самолёт* - *аэропланга чипта* - *билет* - *чек* сероб экан.

Эсон-омон Тошкентга ҳам келиб тушдим. Ҳамма ёққа давлат тили мақоми берилгани сезилиб турибди... Низомий номли *олийгоҳ* – *дорилмуаллимин* - *пединститутга* етиб келдим. Жиянни суриштирдим. *Ётоқхона* – *хобгоҳ* - *общезжитий*да дейишди. У ерда ҳам йўқ экан... Таксигоҳга келиб такси ёлладим. Ҳайдовчига, тўғри *олийгоҳ* – *дорилмуаллиминга* ҳайданг дедим. Тушунмади. Пединститутга, дедим. Э, бундай демайсизми, ака деди. Ҳа, шунақа, деб гулдирадим, тилимизга давлатгоҳ, олийгоҳ, мақомгоҳ берилган, шунақа бўлди, акагоҳ, дедим... Яхшиям жияним кутиб турган экан овқатланмоқчи бўлдик. Кафегоҳга кирсак шароби йўқ экан. Ресторангоҳга кира қолайлик, дедим. Овқатланиб, ётоқгоҳга қайтдик. Хобгоҳга чўзилиб бошимга чойшабни тортдим. Ётган еримда *овознигор* – *радиони* кўйиб, бироз *қўшиқ* *нигор* – *концерт* эшитдим. Овознигорнинг *унолгич* – *сўзолгич* – *микрофони* яхши ишламас экан. Ўчириб кўйдим. Сўнг *мизчироқ* – *стол лампани* ёқиб, чошгоҳ олганим *мажалла* – *ойнома* – *жарида* – *рўзнома* – *ҳафталик* – *уч ойлик* – *олти ойлик*...ларни варақлай бошладим. (Н.Аминов)

11-машқ. Берилган матннинг изоҳли лугатини тузинг ва бугунги лисоний меъёрлар асосида матнни қайта насрий баён қилинг. Ўрганган назарий билимларингиз асосида мазкур асарни лингвопоэтик таҳлил қилинг.

Сайдинг кўябер, сайёд...

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат

Сайдинг кўябер, сайёд сайёра экан мендек,
Ол домини бўйнидин, бечора экан мендек,
Ўз ёрини топмасдан овора экан мендек,
Иқболи нигун, бахти ҳам қора экан мендек,
Ҳижрон ўкидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари багри садпора экан мендек.

Кес риштаниким, қилсун чаппаклар отиб жаста,
 Ҳажрида алам тортиб, бўлди жигари ҳаста.
 Тоғларга чиқиб бўлсун ёри билан пайваста,
 Кел, қўйма бало доми бирла они по баста
 Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
 Куйган жигари багри садпора экан мендек.

Беш кун сени даврингда бечора хиром этсун,
 Оҳулар ила ўйнаб, айшини мудом этсун,
 Ёмгир суви тўлганда, тоғ лолани жом этсун,
 Ҳаққингга дуо айлаб, умрини тамом этсун,
 Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
 Куйган жигари багри садпора экан мендек.

Саргашта бу водийда бир бошига раҳм эткил,
 Йўқ тоқати бандингга, бардошига раҳм эткил,
 Йиглаб сенга термулур, кўз ёшига раҳм эткил,
 Раҳм этмасанг ўзига, йўлдошига раҳм эткил,
 Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
 Куйган жигари багри садпора экан мендек.

Тоғда очилиб лола, ер сабза баҳор ўлса,
 Охири бу нечук бедод, олам анга тор ўлса?
 Чикмай деса жойидин, узлатда фиғор ўлса,
 Гар чикса баногоҳи домига дучор ўлса,
 Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
 Куйган жигари багри садпора экан мендек.

Бечорани зулм айлаб, кўл – бўйнини боглабсан.
 Ҳар сори чекиб – судраб, ўлдиргали чоглабсан,
 Кўксини жафо бирла лола каби доглабсан,
 Сот менга, агар қасдинг олгувчи сўроглабсан.
 Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
 Куйган жигари багри садпора экан мендек.

Йўқ хуши пари теккан девонага ўхшайдур,
 Кўз ёши яна тўлган паймонага ўхшайдур,

Гам сели билан кўнгли вайронага ўхшайдур,
 Фуркатда бу Саъдулло хайронага ўхшайдур,
 Хижрон ўкидин жисми кўп ёра экан мендек,
 Куйган жигари багри садпора экан мендек.

📖 Фойдаланиш учун адабиётлар:

1. Абдурахмонов Г., Мамажонов Н. Ўзбек тили ва адабиёти. –Т: «Ўзбекистон», 1985.
2. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. –Т: «Фан», 1981.
3. Абдурахмонов Ш.А. Ўзбек бадий нуткида кулги кўзгатувчи лисоний воситалар, –Т., НДА., 1997. – 24 б.
4. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. –Т: «Фан», 1983, 88 б.
5. Абдупатгоев М.Т. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар. –Т., НДА., 1998.
6. Бобоев Т. Ўзбек шеър тузилиши асосларини ўрганиш. – Т., 1991.
7. Бобоев Т Аруз вазнларини ўрганиш. – Т., 1991.
8. Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. ТДПУ, 2001.
9. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т: «Ўқитувчи», 2002.
10. Бобоева С. Ҳамид Олимжон поэзиясининг лексик хусусиятлари. – Т: «Фан», 1989.
11. Бобожонов Ф.Қ. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари (Бехбудий ва Авлоний драмалари асосида). – Самарқанд, НДА., 2002. – 23 б.
12. Бозоров О.О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актив) тузилиши. –Фаргона, НДА., 2004.
13. Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи. –Самарқанд, НДА., 2004.
14. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (бадий маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). – Т: «Фан», 1962.
15. Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев хикояларининг бадий-услубий ўзига хослиги. – Т., НДА, 2000. – 23 б.

16. Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингво-поэтик хусусиятлари. –Т: «Фан», 2005, – 162 б.
17. Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларида ўхшатиш. – Т: «Фан», 2005, 93 б.
18. Жалолова Л. Абдулла Қодирий асарларидаги жонлантиришнинг лингвопоэтик таҳлили // «ЎТА», 2000, 4-сон. 33-35-бетлар.
19. Жамолхонов Ҳ. Йўлдашев М. Бадиий матннинг лисоний таҳлили (Маърузалар матни).–Т., ТДПУ., 2000.
20. Ибрагимова Э.И. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари. – Т., НДА., 2001. – 21 б.
21. Исаева Ш.Б. Адабий жараён: Ўзбек тарихий асарларида характерлар руҳияти. –Т., ТДПУ., 2004.
22. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд, 1999.
23. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. –Т: «Маънавият», 2002.
24. Йўлдошев М. Фарқлаш – бадиий тасвир воситаси сифатида. // «ЎТА», 2005, №3, 123-125.
25. Келдиёрова Г. Эркин Воҳидов шеъриятида антитеза // «ЎТА», 2000, 1-сон. 51-54-бетлар.
26. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. –Т: «Ўқитувчи», 1995.
27. Мамадалиева М.А. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. –Т., НДА., 1998.
28. Мамажонов А. Текст лингвистикаси.-Т.,ТДПИ., 1999.
29. Мамажонов А.,Маҳмудов У. Услубий воситалар. – Фаргона, 1996.
30. Мамазияев О.Х. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация. –Фаргона, НДА., 2004.
31. Маҳмудов Н. Абдулла Қаҳхор хикояларининг лингвопоэтикасига доир // «ЎТА», 1987, №4. 34-36-бетлар.
32. Маҳмудов Н. Ҳар бир сўз берсин садо // «ЎТА», 1987, 13 февраль, №7.

33. Махмудов Н. Ойбек шеърятдаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси // «ЎТА»., 1985, №6. 48-51-бетлар.
34. Мелиев С. Контекстда сўз динамикаси // «ЎТА»., 1983, №4. 50-54-бетлар.
35. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаевнинг метафорадан фойдаланиш маҳорати // «ЎТА»., 2002, №6. 68-69-бетлар.
36. Омонтурдиев А.Ж. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. –Т:А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. – 128 б.
37. Омонтурдиев Ж., Омонтурдиев А. Сўз кўллаш санъати. – Термиз: «Жайхун», 1994. – 60 б.
38. Раҳимов З. «Кўхна дунё» романи поэтикаси. – Фаргона, 2005.
39. Рихсиева Г. Нисбат шаклларининг лингвопоэтик тадқиқига доир. // «ЎТА»., 2004, №2, 73-75-б.
40. Сайидов Ё.С. Фитрат бадий асарлари лексикаси, – Т., НДА, 2001. – 24 б.
41. Саидхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили. // «ЎТА»., 2004, №2, 70-73-б.
42. Самадов Қ. Ўзбек тили услубияти (бадий услуб). – Т: «Ўқитувчи», 1991. – 56 б.
43. Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари. – Т., НДА., 2005.
44. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т., 2004. – 128 б.
45. Содикова Ш. Аффиксоидлар ёрдамида хурмат маъносининг ифодаланиши.//«ЎТА».,2004, №2,77-80-б.
46. Солижонов Й. Диалог ва унинг бадий асардаги ўрни // «ЎТА»., 2002, №4. 7-11-бетлар.
47. Солижонов Й., Мўминов С. Бадиий асарларда исмнинг айрим функциялари // «ЎТА»., 1984, №2. 44-49-бетлар.
48. Умрзоқова Н. Усмон Носирнинг сўз кўллаш маҳорати // «ЎТА»., 2002, №4. 41-43-бетлар.
49. Умиркулов Б.Поэтик нутқ лексикаси.–Т:«Фан», 1990.
50. Худойбердиев Ж. Сўз – ўзга маъни ўзгадур.–Т., 1997.

51. Хўжамқулов У. Миртемир шеъриятида сўзнинг эстетик таъсир имкониятлари.//«ЎТА».,2004, №2. 60-61-б.
52. Чориева З. «Ўткан кунлар»даги мактубларда тасвирий воситалар. // «ЎТА»., 2005, №5. 84-85-бетлар
53. Шамсиддинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. –Т., ДД., 1999.
54. Шукуров Р.М. Параллел синтактик бутунликлар. – Фаргона, НДА., 2004.
55. Шукуров Р.М. Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари. // «ЎТА»., 2004, №2, 73-75-бетлар.
56. Шодиев Н. Руҳият рассоми. –Т: «Фан».
57. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнгулов Р, Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси.Т:«Ўқитувчи», 1983,–246 б.
58. Ўринбоев Б., Қўнгулов Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили.-Т:«Ўқитувчи»,1990. –219 б.
59. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Т: «Ўқитувчи», 1992.
60. Қиличов Э. Матннинг лингвистик таҳлили. –Бухоро, 2000.
61. Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини, – Т., НДА., 2000. – 23 б.
62. Қўнгилов Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. –Т: «Ўқитувчи», 1992.
63. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. –Т: «ЎМЭ»., 2002.
64. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатини биласизми? – Т: «Шарқ», 1999.
65. Ҳакимова. М. К. Ўзбек тилида вақт маъноли лугавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. –Фаргона, НДА., 2004.
66. Wellek Rene. Edebiyat teorisi. -Izmir, Akademi kitabevi, 1993.
67. <http://www.ege.edebiyat.org>. R.Filizok. Metin tipleri.
68. <http://www.edunet.tn>.Anne-Marie Albisson. Бадиий матн анализи.

Муидарижа

Бадиий асар тилини ўрганиш муаммолари.....	3
Матн.....	11
Матн типлари.....	15
Минимал матн.....	15
Максимал матн.....	18
Ифода мақсадига кўра матн типлари.....	22
Ҳикоя мазмунли матнлар.....	23
Тасвирий матнлар.....	25
Изоҳ мазмунли матнлар.....	28
Дидактик матнлар.....	28
Хабар мазмунли матнлар.....	30
Буйруқ мазмунли матнлар.....	31
Ҳиссий ифода мазмунли матнлар.....	32
Бадиий матн қисмларини боғловчи воситалар.....	34
Кесимлик шакллари ёрдамида бирикиш.....	36
Олмошлар ёрдамида бирикиш.....	36
Такрорлар ёрдамида бирикиш.....	37
Хиазматик усулда бирикиш.....	39
Замон ва макон ифодаловчи бирликлар ёрдамида бирикиш	39
Парцелятли тузилмалар ёрдамида бирикиш.....	40
Номинатив ва информатив гаплар ёрдамида бирикиш.....	41
Мурожаат бирликлари ёрдамида бирикиш.....	42
Бадиий матн.....	44
Бадиий нутқ услуби.....	45
Бадиий матннинг фонетик-фонологик хусусиятлари.....	53
Бадиий матннинг лексик-семантик хусусиятлари.....	63
Бадиий матннинг морфологик хусусиятлари.....	82
Бадиий матннинг синтактик хусусиятлари.....	85
Кўчимлар.....	96
Бадиий матнни таҳлил қилиш методологияси.....	105
Таҳлил типлари.....	114
Тематик ва комплекс таҳлил.....	115
Таҳлилда нималарга эътибор бериш керак?.....	117

Ихчам лугат.....	122
Таҳлил учун матнлар.....	128
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	149